गीर्वाणसुधा ७

संस्कृत-संगीत-

का लि न्दी

श्री. भि. वेलणकर

देववाणीमन्दिरम्
मुंबई ४

मूल्य रु चार

मुद्रण
टंक मुद्रण
मौज प्रिंटिंग ब्यूरो
गिरगाव, मुंबई ४

प्रतिरूप मुद्रण
पा वा भागवे
सुदर्शन ऑफसेट
वडाळा, मुंबई ३१

प्रसिद्धि
प्रथमावृत्ति १९६४ (रणश्रीरङ्ग)
द्वितीयावृत्ति १९७६

प्रकाशक
श्री भि वेलणकर
देववाणीमन्दिरम्
मुंबई ४

PREFACE TO THE SECOND EDITION

At the time this play was staged for the first time on 14-11-1966 at Bhopal by Sur Bharati, classical songs were added which did not find a place in the first edition as mentioned by me there. These songs receive some additions and alternatives at the stage production now in Bombay. All these are reproduced as an appendix and not at their proper place in the text for obvious reasons of printing technique used. Songs have made the production more alluring and effective. Asterisks(*) in the Text indicate the position of songs.

Names of the participating artists appear in the book. I am indebted to Deva Vanee Mandiram for this necessary second edition. Materially I hope they will benefit since I have declined to accept any pecuniary advantage.

Introduction to the first edition has not been reproduced. The story is however narrated elsewhere so that no inconvenience would be felt. In the earlier edition, this book formed a part of a trilogy. It is now appearing in its independent form. I hope lovers of Sanskrit will welcome its appearance.

Bombay
17-9-1976

S. B. Velankar

Deva Vanee Mandiram is grateful to its President Shri S. B Velankar for renouncing all financial gains from this edition.

Stage performance of कालिन्दी is licensed by the Government of Maharashtra under its certificate No DRM 602/64 dt 24-8-1964 without omitting any portion

कालिन्दी

कथावस्तु।

अयोध्यापुरोहिताय कर्माभिमानिने कालीप्रसादाय राजकन्याकालिन्दीविवाहप्रसङ्गे सन्यासवादिनः द्वितीयोपाध्यायस्य कैलासदासस्य आगमन न रोचते।

अयोध्याराजस्य ज्यायाञ्जामाता मगधराजः सुधांशुः कालिन्दीकृते नियुक्तपति वङ्गराज दुर्गेश्वर नाभिमन्यते। ततो अवमतमात्मान मन्यमानो दुर्गेश्वरः मगधानभिक्रामति।

जन्मपत्रिकानिमित्तेन द्वयोः पुरोहितयोः कलहः।

अयुध्यमान मगधराज दृष्ट्वा तस्य पत्नी मन्दाकिनी सेनाप्रमुखत्वेन रणमवतरति। दुर्गेश्वरः मन्दाकिनीं बन्धस्थान यज्ञान् नेतुमीहते। सुधांशुश्च शस्त्रप्रतीकारसन्नतां दर्शयति। कालिन्दी गङ्गाप्रवाहे निमग्ना इति वार्ता श्रूयते।

वङ्गेश्वर शोकमग्न सान्त्वयित्वा जीवति कालिन्दी इति तस्मै निवेद्यते। सर्वविघ्ननिरासेन विवाहमङ्गले उभौ अपि पुरोहितौ यतेते।

THE STORY

The family priest Kali Prasada resents the presence of another priest Kailasadasa Their views also diverge

Chandapratapa, the king of Ayodhya, proposes the marriage of his second daughter Kalindi with Durgeshwara the king of Wanga, a devotee of Shakti. This is not acceptable to his first son in-law, the king of Magadha, the husband of the elder daughter Mandakini. Feeling insulted, Durgeshwara attacks Sudhanshu's kingdom of Magadha

Since Sudhansu would not fight, being a devotee to non violence, his wife Mandakini leads Magadha's army As a compromise, Durgeshwara agrees to take Mandakini as a hostage Sudhanshu prepares to defend her with arms. Kalindi is heard to have jumped into the river Ganga

Durgeshwara is inconsolable But the news of Kalindi being hale and hearty ends all conflict and sorrow and parties prepare for a happy ending

कालिन्दीनाटकस्य मुम्बापुर्यां प्रथम प्रयोग.
९-१० १९७६ दिने भालेराव नाट्यगृहे।

तत्र सहायाः –

कालीप्रसादः	—	वसंत पणशीकर
कैलासदासः	—	नंदू जोशी
राजा	—	रामचंद्र काणे
हिमानी	—	चित्रा जोशी
मन्दाकिनी	—	रजना केतकर
सुधांशुः	—	मधुकर वेलणकर
दुर्गेश्वरः	—	बाळासाहेब टिकेकर
द्वारपालिके	—	शैलजा, कोल्हटकरनेजन राजवाडे
दिग्दर्शनं	—	दादासाहेब वेलणकर
संगीतं	—	दादासाहेब वेलणकर, बाळासाहेब टिकेकर

निर्मिति : देवराणीमन्दिरद्वारा – सुधा वेलणकर

कालिन्दी ।

१

नान्दी ।

कालिन्दीवारिधारा निजचरणरजःखण्डिता येन नीता
वन्यायोध्याधिराज्यात् परिचितमथुरा गूढमन्दाकिनीत्वम् ।
संश्लिष्टा ब्रह्मपुत्र्या मगधपरिसरान् कान्तनद्याब्धिसङ्ग
वन्दे तं बालकृष्णं दिनमणिदुहितुर्बान्धवं गोकुलस्थम् ॥ १ ॥

(नान्द्यन्ते)

[प्रविशतो विवदन्तौ शास्त्रिणौ कर्मकाण्डाभिमानी कालीप्रसादो ज्ञानयुक्त सन्यासमभिमन्यमान कैलासदासश्च । अयोध्यापतिप्रासादसमीप त्वरमाण कालीप्रसादः कैलासदासेनानुगम्यते ।]

कैलासदासः—भो कालीप्रसाद, तिष्ठतु भवान् क्षणमात्रम् । कुत्र गम्यते त्वरयेव ।

कालीप्रसादः—(परावृत्य) प्रासादे राजकन्याकालिन्दीविवाह प्रस्तूयते । तत्रोपस्थातव्य मया । कथमितो भवान् ।

कैलासदासः—ममापि तत्रैव गन्तव्य नाम ।

कालीप्रसादः—भोः कैलासदास, संन्यास प्रशसतो भवत कुतो विवाहविधौ रस ।

कैलासदास – कुतो भवतोऽप्यय व्यापार । विवाहो न यज्ञो नाम । न तत्र वध्वा बलिदान क्रियते खलु ।

कालीप्रसाद – विवाहहोमो यज्ञकर्मैव । न वधूस्तु बलि । लाजादि किंचिद्धूयते तत्र ।

कैलासदास – नैतेन सर्वेण सपद्यते किंचित् । सर्वं ससारोऽसार एव । सन्यास एव शरणमत्र । पश्यतु भवान् ।

> कर्मश्रेणीव्यपनयवृता मुक्तिसोपानपङ्क्तिः
> कर्माचारव्यतिकरभृता जन्ममृत्युप्रणाली ।
> प्राप्तेऽस्मिन् मनुजवपुषि प्राक्तनैः पुण्यकृत्यै.
> सन्यासे भोः कुरु निजमतिं मोक्षमार्गं वृणीष्व ॥ २ ॥

कालीप्रसाद – कथमेतत् सभवति । मवद्वचनाद् भगवद्वचन श्रेय । तत्रोक्त– 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरत ससिद्धि लभते नर ' इति । तत्कथमलीक स्यात् ।

कैलासदास – तेनैव भगवतोक्त– 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्यासेनाधिगच्छति ' इति ।

कालीप्रसाद – इदमप्युपदिष्ट–

'नच सन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति' इति । भवतु तत् । यथेव भवान् सन्यासाश्रमाय स्पृहयति तत्किमद्यापि गार्हस्थ्यमाश्रित्य तिष्ठति ।

कैलासदास – कुटुम्बपोषणमेवात्र हेतु । न कुटुम्बिनी सन्यासग्रहणमनुजानाति । कन्या च विवाहवय उपस्थिता । न भवान् निजसुतेन सह तस्या परिणयमद्याप्यनुमन्यते । न च शुल्कदाने समर्थोऽहम् ।

कालीप्रसाद – भवतु तत् । अत्र राजकन्याविवाहे किं कार्यमनुष्ठेय भवता ।

कैलासदास – मन्ये किंचित्पौरोहित्य यदि लभेय–

कालीप्रसाद – शान्त कैलासदास । जानाति भवान् मम कुलमयोध्यापते कुलेन वशपरपरया पौरोहित्ये वृतमिति । तत्कथमस्मिन् मङ्गलकार्ये भवान् पौरोहित्यम पेक्षते । महाराजचण्डप्रतापो न कदापीद मन्येत । तद्विरमतु भवानस्मात् साहसात् ।

कैलासदास – कुत इदमौद्धत्यम् । कथ न ज्ञायते भवता यद्देवी हिमानी मां निजमातृगृहादत्र निमन्त्रितवती । न भवादृशोऽहं वशपरपराधिकारेणोपस्थितोऽस्मि । मम श्रुतिस्मृत्यध्ययनकीर्तित आहूतोऽहमत्र । न कोऽपि मामवमन्तुमत्र प्रभवति ।

कालीप्रसादः—ननु मन्यते भवान् वंशपरंपरागतानां न श्रुतिस्मृत्यध्ययनमिति ।

अयोध्यायां प्रसिद्धं नो वासिष्ठं श्रेष्ठशालिनाम् ।
कैलासदास जानीयाः कुलं काले कलेरपि ॥ ३ ॥

कैलासदासः—

प्रतिसृष्टिविनिर्मातुर्विश्वामित्रस्य वंशजाः ।
वयमेवं विजानीयाः किमतो वचनान्तरैः ॥ ४ ॥

कालीप्रसादः—राजर्षिः स विश्वामित्रः । अत एवैष ब्रह्मर्षि वसिष्ठं द्विट्टि । तस्य कुलजो भवान् कथं मया सह साधर्म्यं प्रवक्ति । नैतस्मिन् विवाहकार्ये भवता प्रयोजनम् । प्रतिनिवर्ततां भवान् ।

कैलासदासः—अधुनैव गत्वा देवीं पृच्छामि कुतोऽनाहूतो बदरीनाथाश्रमादेतदघरोत्तरवचः श्रोतुमिति ।

कालीप्रसादः—गम्यताम् । सुखेन गम्यताम् । भवत्प्रियः संन्यास एव भवतो गतिः ।

कैलासदासः—

वदामि सत्यं भवतो हिताय
कदापि यायां न पुरादकस्मात् ।
भवेयमत्रैव पुरोहितोऽहं
भवांश्च मन्येत ममाधिकारम् ॥ ५ ॥

[निष्क्रान्तः ।]

कालीप्रसादः—मयापि महाराजं द्रष्टुं गन्तव्यम् । तस्मिन् विषयेऽपि किंचनोपन्यसनीयम् । कथं कुलागतपुरोहितत्वं संन्यासमभिमन्यमानस्य संक्रान्तव्यम् ।

* कुलागतं नाम पुरोहितत्वं
कदापि नान्येन समापहार्यम् ।
कैलासदासो बदरीपदस्थः
कथं हरेद् भाग्यमितो मदीयम् ॥ ६ ॥

[निष्क्रान्तः ।]

[ततः प्रविशति निजप्रासादस्थितोऽयोध्यापतिश्चण्डप्रतापः । तस्य महिषी देवी हिमानी संनिहिता ।]

राजा—देवि, कालिन्दीविवाहं वङ्गराजेन दुर्गेश्वरेण सह निश्चित्य निर्वृतो भवेयम् ।

हिमानी—यथा ज्यायसी कन्या मन्दाकिनी मगधराजेन सुधांशुना सह सुखेन निवसति तथैव कनीयसी कालिन्दी वङ्गराजेन सह सुखिनी भवतु ।

राजा—प्रथमो जामाता मगधराजोऽपि वङ्गाधिपेन सह संबन्धमभिमन्येत ।

मगधपतिना मन्दाकिन्याः करग्रहणं कृतं
समरनिपुणं कालिन्दी मे लभेत तथा पतिम् ।
परिणयविधौ संवृत्तेऽस्मिन् कृतार्थसमाहितो
मुदितमनसा वानप्रस्थं श्रयेयमहं प्रिये ॥ ७ ॥

(मन्दाकिनी प्रविशति ।)

मन्दाकिनी—तात, अभिवादये । अम्ब, भवतोर्दर्शनार्थं मगधराजः समुपैति ।*

हिमानी—ननु ते भर्ता कालिन्दीविवाहनिश्चयमभिनन्देत्? रोचेतास्मै वङ्गनृपसंबन्धः?

कालीप्रसादः—(सहसा प्रविश्य) नेदं मे रोचते महाराज । कथं कुलपुरोहितोऽवमन्यते ।

मन्दाकिनी—किं सहसा जल्पसि रे शास्त्रिन् । किं न ते रोचते ।

कालीप्रसादः—क्षन्तव्योऽविनयो दासस्य महाराज ।

राजा—ब्रूहि विश्रब्धम् । का ते चिन्ता ।

कालीप्रसादः—देव, नवागतोऽयं संन्यासवादी कैलासदासो मामवमन्यते ।

हिमानी—विद्वान् स विप्रः । मया सबहुमानमानीतोऽस्मिन् विवाहविषये सर्वं यथोचितं संपादयितुम् । किं कृतं तेन ।

कालीप्रसादः—कथमिदं सह्यते देव ।

सेवा कृता मम कुलेन वसिष्ठजेन
स्थित्वा पुरोहितपदे कुलधर्मकार्ये ।
किं न्यूनमत्र विदितं भवता महीप,
आनीयते यदपरो मम शत्रुरत्र ॥ ८ ॥

कालीप्रसाद् – तत्किमद्यापि गार्हस्थ्यमाश्रित्य तिष्ठसि ?   (पृ २.)

मन्दाकिनी – प्रतिचन्द्रु व मेना उड्गान जिना मगरश्वरन ।
(गाने - जिना मगरपतिना ।) (पृ २६)

राजा—भवानेव कुलपुरोहितः। मा ते शङ्का। द्वितीयोऽयं पण्डितः केवलं भवतः सहायः।

द्वारपालः—(प्रविश्य) मगधराजो द्वारि समुपस्थितः। देव, भवद्दर्शनं याचतेऽसौ।

राजा—प्रवेशय सत्वरमेनम्।

(द्वारपालो निष्क्रान्तः। सुधांशुः प्रविशति।)

सुधांशुः—आर्य वन्दे। देवि, वन्दे।

राजा—(उपसृत्य) चिरं जीव जामातर्। उपविशतु भवान्।

(सर्वे चोपविशन्ति।)

सुधांशुः—वङ्गेशोऽपि भवद्दर्शनार्थी समायातोऽयोध्यायामिति श्रुतमस्माभिः।

राजा—सत्यमेतत्। पुरोहित, वङ्गराजोऽयाहूतव्यः।

कालीप्रसादः—यथाज्ञापयति महाराजः।

(सर्वान्प्रणम्य निष्क्रान्तः।)

सुधांशुः—मन्ये न किंचिद् दुष्करं समुपस्थितं यतो भवता वङ्गेश्वरः प्रसाद्यते।

राजा—न दुष्करं किमपि। मङ्गलं सपद्यते।

सुधांशुः—कथमिव।

राजा—जानाति भवान् भवच्छयालकीमस्मत्कन्यां कालिन्दीम्। अस्या भर्तृत्वेनापेक्ष्यते वङ्गराजोऽस्माभिः। भवानपि तेन हेतुनैवाहूतः। सम्यग्विमृश्यैवैतत्करणीयम्।

(राजा तमवेक्षते। स तूष्णीं तिष्ठति।)

मन्दाकिनी—रोचतेऽयं संबन्धो भवते, नाथ।

सुधांशुः—नात्र विषये किंचिद्वक्तुमिच्छामि।

हिमानी—ज्यायाञ्जामाता भवान्। कथं न वचनाय स्पृहयति। अस्मद्धितं हि भवतोऽभिप्रेतं नाम। यदि किंचिन्न्यूनाधिकं दृश्यते भवता, तदावेदनीयमेव।

सुधांशुः—किमुद्दिश्य वङ्गराजो जामातृत्वेन निश्चीयते।

हिमानी—राजाऽसौ तरुणो दर्शनीयश्च।

राजा—वयं कन्यायास्यहितैषिणः। ज्ञातमेव सर्वैर्यत्—

माता वित्तमपेक्षतेऽथ जनको विद्याश्रुतादीहते
सौन्दर्यान्वितदेहसौष्ठवमहो कन्या वृणोत्यत्र च ।
आप्तैः श्रेष्ठकुलीनता प्रथमतः सबन्धिषु प्रार्थ्यते
तस्मादसदमीप्सितो नरपतिर्वङ्गेशदुर्गेश्वरः ॥ ९ ॥

अतस्तेन सबन्धोऽभिमतो न । कथं मन्यते भवान् ।

सुधांशु – नैनं निश्चयमभिनन्दितुं प्रभवामि ।

मन्दाकिनी – कथमेतन्नाथ । कथं न मन्यसे ननु कालिन्दीसौख्यहेतुमत्र ?

सुधांशु – जानन्ति भवन्तोऽसत्कुलवृत्तमहिंसाव्रतम् । युद्धमभिमन्यमानो मृगयाविहारी वङ्गराज कथं मे रोचेत । कथं च तेन सह सबन्धमभिनन्दामि ।

शीतच्छायापेक्षया सूर्यतप्तः
पान्थो नेयाद् गेहमग्निप्रदीप्तम् ।
हिंसासक्तं वङ्गनाथं न चाहं
सबन्धित्वेनानुमन्तुं समर्थः ॥ १० ॥

द्वारपाल – (प्रविश्य) देव, वङ्गराज प्रतीहारभूमिमुपस्थित ।

राजा – प्रवेशयैनमविलम्बेन ।

(द्वारपालो निष्क्रान्त । दुर्गेश्वर प्रविशति ।)

दुर्गेश्वर – नमोऽयोध्यापतये चण्डप्रतापमहाराजाय । कथं मगधराजोऽप्यत्रोपस्थित । मगधराज वन्दे । देव्यौ, अञ्जलिं बध्नामि । केन हेतुना निमन्त्रितोऽहमत्र ।

राजा – (समुच्छ्रस्य हस्तेन गृहीत्वा समीपं निवेशयति ।) स्वागतं भवतो वङ्गराज ।

दुर्गेश्वर – अनुगृहीतोऽस्मि ।

राजा – आसीदस्मन्मनीषितं कालिन्दीस्वयंवरार्थे । असत्कनीयसी कन्या कालिन्दी भवता दृष्टपूर्वा । यदा तु मृगयाविहारिणा भवता सा दृष्टा तदाप्रभृति भवन्तं जामातर मधिगन्तुं मनीषा जाता । अत स्वयंवरवर्जं यदि विवाहनिश्चये समर्था वय, तत्सुष्ठु भवेदिति कृत्वाऽऽहूतो भवान् । तथा च प्रथमोऽयमस्मज्जामाता मगधराजोऽप्यत्रानीत । तस्य सम्मतिरपि नूतनसबन्धेऽपेक्ष्यते ।

हिमानी – मम कन्या कालिन्दी भवद्दृष्टिपथमायातैव । न सा किल गौराङ्गी । अपि तु श्यामला । तथापि मतिचतुरा, स्वभावकोमला, वदनदर्शनीया, चारुगात्री सा । तस्याः स्वीकारेण धन्यानस्मान् करोतु भवान् ।

दुर्गेश्वरः—कथं मन्यते मगधराजः।

सुधांशुः—वङ्गराज, श्रुतमस्माभिः शूरो भवान् धनुर्विद्यापारंगत इति। तथा च कमनीयं वपुः, नवं वयः, राजपदं च। सर्वमिदं स्पृहणीयमेव। तथापि—(विरमति।)

दुर्गेश्वरः—अलं स्खलितैः। स्वैरं भाषतां भवान्। अयोध्यापतेर्ज्यायाजामाता न तथा हितादन्यदपेक्षेत।

सुधांशुः—नाहमेनं विवाहमभिनन्दितुं शक्नोमि।

दुर्गेश्वरः—(सविस्मयं) कथमिव।

सुधांशुः—मगधा अहिंसाव्रताः। यद्यपि न वयं बौद्धमतानुयायिनस्तथापि शाक्यमहामुनेः स्मृतित्वेनाहिंसाव्रतधारिणः पाटलिपुत्रस्था राजानः।

दुर्गेश्वरः—सर्वविदितमेतत्। अस्मदार्यधर्मोऽपि 'अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्' इति श्रीकृष्णभगवन्मुखेनाहिंसां दैवीसंपदि प्रथमस्थाने गणयति।

सुधांशुः—अतो हिंसामाचरता वङ्गराजकुलेन सह संबन्धो न रोचेत नः।

दुर्गेश्वरः—भवताऽयोध्यापतेर्दुहित्रा विवाहः कृतः। तत्किमयोध्यापतिरप्यहिंसाव्रतीति कृत्वा किल?

हिमानी—नाहिंसा व्रतत्वेनाद्रियतेऽस्मत्कुले।

सुधांशुः—सत्यमेतत्। तथापि न हिंसापि व्रतत्वेनाङ्गीक्रियतेऽयोध्यायाम्।

दुर्गेश्वरः—नैतदवधारये। किं क्रियतेऽस्मत्कुलेन।

सुधांशुः—शक्तिभक्ता न हिंसां परिहार्यां मन्यन्ते।

दुर्गेश्वरः—(उत्थाय) ज्ञातमधुना भवदभिमतम्। सत्यं शक्तिमातृपूजाया क्रियते हिंसा। तत्किं भवान् श्रुतिप्रणीतं यज्ञयागादि नैव समाचरति।

सुधांशुः—हिंसाविहीन एवाचारः स्वीक्रियतेऽस्माभिः।

दुर्गेश्वरः—परचक्राभिगमे किं मगधेश्वरो हिंसात्मकं युद्धं नाङ्गीकुर्यात्।

सुधांशुः—न युद्धाङ्गीकार आवश्यक एव मगधानाम्। सर्वराजमण्डले श्रेष्ठस्थानाधिष्ठिता मगधाः।

दुर्गेश्वरः—क एवं मन्यते।

सुधांशुः—सर्वेषां संमतमेतत्।

दुर्गेश्वरः—अयोध्यापते, यावदिय मगधराजदर्पोक्तिरबाधिता तावन्न विग्रहमङ्गी-
कर्तुमुत्सहे ।

सुधांशुः—कथं निराकरिष्यति भवान् ममोक्तिम् ।

दुर्गेश्वरः—राजमण्डले भवदनुरूपस्थानं भवन्तं प्रापय्य ।

सुधांशुः—किमिदं स्थानं नाम ।

दुर्गेश्वरः—मगधराज,

अरिकुलहननैर्यैं राज्यसंवर्धनाय
दिशि दिशि चिरकालं यत्यते राजवृन्दैः ।
ननु मगधपतेस्ते न्यस्तशस्त्रस्य कुर्यु-
स्तृणलवयवदवस्थां बहवो दीप्तिमन्तः ॥ ११ ॥

सुधांशुः—वङ्गाधिप, वत्स एव भवानद्यापि ।

पृथ्वीपानां मण्डलेऽयं सुधांशुः
स्थाने श्रेष्ठे राजभिर्यन्नियुक्तः ।
भीत्या नैतत्संगतं वङ्गराज,
प्रीत्या सर्वैर्मानितोऽहं धुरिस्थः ॥ १२ ॥

दुर्गेश्वरः—

यदा संगरोऽत्र प्रसज्येत रौद्रो
धनुर्वश्च तिष्ठेत् टणत्कारशून्यम् ।
अहिंसाप्रमाणं न भूपा भवन्तं
सहेरंस्तदा सर्वसेनाधुरिस्थम् ॥ १३ ॥

सुधांशुः— कथमेव मन्यते भवान् ।

क एकः प्रशास्ता रणाग्रं प्रवेष्टा
शरीरी धरामण्डलारातिरेवम् ।
अहिंसाप्रतिज्ञा गृहीता नरेन्द्रै-
र्न ते शान्तिभङ्गार्थमुत्कण्ठिताः स्युः ॥ १४ ॥

दुर्गेश्वरः – मगधाना पते,

अलमयं किल वङ्गनृपो रणे
विरहितो हि सहायबलैरपि।
मगधराज, धराजलदैवता-
श्रुतिनेत्रयुताः समरे मम ॥ १५ ॥

सुधांशुः – अयोध्यापते,

मदभरेण नरेण यदुच्यते
ननु बुधैर्वचनं तदुपेक्ष्यते।
न च ततः कथनीयमतः परं
तदभिवाद्य वरं गमनं मम ॥ १६ ॥

अयोध्याधिप, नाहमत्र स्थातुमुत्सहे। तत्क्षन्तव्यम्। (निष्क्रान्तः।)

राजा – वत्से मन्दाकिनि, भर्तारं सान्त्वयित्वा प्रत्यानय।

मन्दाकिनी – जानामि भर्तृस्वभावम्। न स मम वचनं क्रोधाविष्टोऽनुमन्येत।

राजा – देवि, गन्तव्यमावाभ्यां मगधराजस्य कोपनिरासाय।

(राजा देवी च निष्क्रान्तौ।)

दुर्गेश्वरः – आर्ये मन्दाकिनि, क्षम्यताममर्यादा।

मन्दाकिनी – भवानेव नः क्षन्तुमर्हति। अत्र विमन्त्रितौ भवानस्मि।

दुर्गेश्वरः – ननु भवत्यै रोचते मया सह कालिन्दीदेव्या विवाहः।

मन्दाकिनी – अथ किम्।

दुर्गेश्वरः – तर्हि सर्वप्रयत्नैरेष विवाहो घटयितव्य एव।

मन्दाकिनी – कथं वर्तिष्यते भवान्।

दुर्गेश्वरः – यथावसरं ज्ञास्यति भवती। अत्रैतत्पुरोहितद्वयमागच्छति।

(कालीप्रसादकैलासदासौ प्रविशतः।)

कैलासदासः – महादेवी कुत्र वर्तते। (मन्दाकिनीं दृष्ट्वा) आर्ये वन्दे।

कालीप्रसादः – आर्ये अभिवादये। आहूतौ ननु महाराजेन?

(राजा देवी च प्रविशतः।)

*राजा – वङ्गराज, न मगधेश्वरः समाहितः। स पाटलिपुत्रं प्रस्थितः। अत एतद्विवाहकार्यं संप्रति नेदृशमपि शक्यम्। तत्क्षन्तव्यमेतत्।

दुर्गेश्वर – राजन्, यावन्न मगधराज एत विवाहमभिनन्दति तावन्नाहमपि त काङ्क्षामि । अपि तु भवतेदमवधारणीयम् ।

यावच्चण्डप्रतापो विलसति गगने लोककल्याणभर्ता
यावच्चैव सुधांशुर्विहरति नभस. प्राङ्गणे शान्ततेजाः ।
यावद् दुर्गेश्वरोऽग्र वहति भुजयुगे वङ्गराज्यस्य लक्ष्मीं ,
तावद्राज्ञीपदे मे भवदमलसुतास्थापने स्यान्मनीषा ॥ १७ ॥

तथा हि,

* नान्याङ्गना मे महिषी भवित्री
नान्या च वङ्गश्रियमाश्रयन्ती ।
कन्या ह्ययोध्याधिपतेर्द्वितीया
धन्या च कुर्वीत ममायुराशाम् ॥ १८ ॥

तदाभ्रये भवत । (निष्क्रान्त ।)

कालीप्रसाद – देव —

कैलासदास – देवि, —

राजा –
हिमानी – } किमेतत् ।

कालीप्रसाद – अहमेव कुलोपाध्यायोऽत्र तथाप्यय—

कैलासदास – देवि, बदरीनाथाश्रमादानीतोऽह भवत्या विवाहपौरोहित्याय । तथाप्यय—

राजा – कुतोऽधुना विवाहमङ्गलम् । उभावपि गत्वा कालिन्दीजन्मपत्रिका सम्यक् परीक्ष्य कदैतन्मङ्गल राध्येत तद् भवन्तौ कथयताम् । यस्र निरूपण मन्य परिणमेत्स एव पुरोहितत्वे नियुज्येत ।

कालीप्रसाद – भो कैलासदास,

नभ स्थमहाणा गतीस्ताः पठित्वा
पटुत्व लभस्वात्र कैलासदास ।
उपाध्यायकार्यमिह मुञ्च काम
व्रजेर्मासतामस्य नो चेद् द्विजाङ्क ॥ १९ ॥

कैलासदासः—देवि,

अत्रागतोऽहं भवदाज्ञयैवं
गृह्णातु सेवां भवती स्वभृत्यात् ।
औदार्यमूर्तिर्ननु युक्तकाले
न विस्मरिष्यत्यपि सेवकं माम् ॥ २० ॥

(उभौ पुरोहितौ निष्क्रान्तौ ।)

राजा—क्व नु गतो यक्षाधिपो भवेन्मन्दाकिनि ।

मन्दाकिनी—मन्ये स निजराज्यं प्रतिनिवर्तेत ।

हिमानी—ननु मन्यतेऽसावपमतमात्मानम् ।

मन्दाकिनी—अथ किम् ।

राजा—नूनं कृच्छ्रे निपतिता वयम् । न जानीमः कुत्र उद्धरणं स्यात् ।

हिमानी—कथं वा कालिन्दी मन्येत ।

राजा—मन्दाकिनि, इमं वृत्तान्तं त्वमेव कालिन्दीबालायै कथयस्व ।

मन्दाकिनी—भृशं व्यथिता स्यात् सा । वङ्गेश्वरेण सह विवाहस्तस्या अभिमत आसीत् ।

राजा—यच्च तया मनीषितं तदपि नो निरूपय ।

मन्दाकिनी—अहमपि भर्त्रा सार्धं मगधान् गमिष्यामि ।

राजा—कष्टमेतत् ।

हिमानी—मन्दाकिनि, स्वभर्तारमपि विशेषतोऽनुनय । कालात्ययेन संमन्येतैतं विवाहम् । न जाने किमथवा संपद्येत । कालिन्दीकृते ताम्यति मे हृदयम् ।

राजा—उभे गत्वा तां विनोदयतम् ।

मन्दाकिनी—साधु । अम्ब, एहि । (उभे निष्क्रान्ते ।)

राजा—सर्वथा कष्टं खलु कन्यापितृत्वम् । यतः—

यदिह कुरुते श्रेयो मत्वा पिता तनयाकृते
हितकरमिदं नान्यैः कैश्चिन्मतं तु हितार्थिभिः ।
अथ न स निराकर्तुं शक्तः स्वयं कृतमन्यथा
प्रतिदिनमतश्चिन्ताज्वाला शनैः प्रदहत्यमुम् ॥ २१ ॥

(तत प्रविशति दुर्गेश्वर।)

दुर्गेश्वर – राजन, अवमतोऽहं हीनाचार इति मगधेश्वरेण। न शक्तेरुपासक एतत्सहते। अत खड्गद्वन्द्वाय धनुर्युद्धाय वा मयाऽऽहूतो राजा सुधांशुरहिंसामिषेण युद्ध निवारयति। नातो विना युद्धं निरमामि। भवतो जामाता स इति कृत्वा भवन्तं निवेदयितुमिदमहमागत। वङ्गमगधाना समरपरिहार्ये जानातु भवान्।

(पुन प्रविशति मन्दाकिनी।)

मन्दाकिनी तात, मगधानभियास्यति वङ्गेशेनेति श्रुत मया। जानाति भवानहिंसाव्रतस्थो मे नाथो न युद्ध करिष्यति। अतो न जीवनाय स्पृहयामि।

दुर्गेश्वर आर्ये, न भवतीं दुःखभागिनीं कर्तुमुत्सहे। यदि भवती याचते तन्न युद्ध ममादिशामि।

मन्दाकिनी न चण्डप्रतापस्य कन्या सुधांशो पत्नी मगधाना च राज्ञी जीवन याचते। यदि मगधनाथो न युध्येत तथापीय मन्दाकिनी मगधसैन्याधिपत्य स्वीकृत्य स्वय समराङ्गणमवतरेत्।

दुर्गेश्वर – कथ भवती वीरवद् युध्येत।

मन्दाकिनी अथ किम्।

* स्रस्त धनु स्यान्न करात्कदाचि-
चित्त न वा स्यात्परिहीनधैर्यम्।
रणे रिपुर्यो महितो हि तेन
नापेक्षणीया च दया मदीया ॥ २२ ॥

दुर्गेश्वर – न वङ्गेश्वरो ललनया सार्धं युध्यते।

कथं नहि कृपाण्मृदुकुसुमकोशे मम करः
कथ वा धृष्टिं ता हिमकणमयीं पद्मनिलये।
कथ वाणी ब्रूयादशुभवचन नैपदे
कथ तद्वद् युद्ध प्रभवति भवत्या सह मम ॥ २३ ॥

मन्दाकिनी यदि भवान् मगधानभियास्यति तर्हि मया सार्धं युद्ध न परिहार्यं भवत।

धृता धनुर्योऽहं रणाग्रे स्थिता न तावद्विजयो रिपो स्यात्।
कृता स्वकार्यं मगधप्रजाना हिताय देहोऽपि पतत्वयं मे ॥ २४ ॥

हिमानी – (प्रविश्य) – नाथ, वङ्गराजो मगधानभियास्यतीति श्रूयते ।

दुर्गेश्वरः – सत्यमेव श्रुतं देव्या ।

हिमानी – न पुनरस्मज्जामाता युद्धं करिष्यति ।

मन्दाकिनी – तथापि मगधानां राज्ञीयं राष्ट्ररक्षणार्थं गृहीतव्रता । मातर् भवदाशिषं याचे ।

(सुधांशु प्रविशति ।)

सुधांशुः – देवि मन्दाकिनि, सत्वरं मगधान् गन्तव्यमितोऽस्माभिः । तदागम्यतां भवत्या ।

दुर्गेश्वरः – गम्यताम् । पुनर्मेलनं रणभूमौ भविष्यति ।

सुधांशुः – अहिंसाव्रतस्था वयं न रणमाश्रयामः ।

दुर्गेश्वरः – यदा भरतपती धनुःखड्गहस्तः समरमुपयास्यति तदा भवान् किं प्रासादे निवत्स्यति ।

सुधांशुः – न मन्दाकिनी युद्धाय प्रवर्तेत ।

मन्दाकिनी – नाथ, यदा मगधानां परित्राणं सेनाबलेन कर्तव्यं स्यात्त च सेनाग्रमार्गे मगधराजो दृश्येत तदा मगधराज्ञीयं भरतपत्नी समरमवतरेदेव ।

सुधांशुः – न स्त्री वीरयुद्धाय प्रवर्तते ।

> प्रमदाः प्रेमदाः सन्तु सदनोपवनादिषु ।
> मा तेषां मरणान्तं तद् दारुणं रणमङ्गनम् ॥ २५ ॥

मन्दाकिनी – ललनापि वीराङ्गना भवति ।

> कटाक्षक्षेपपटुतां जानीयादङ्गना न वा ।
> चापाकर्षं न परुषं समरे विस्मरिष्यति ॥ २६ ॥

सुधांशुः – नैतत्संभवति देवि । नाहं भवत्याः समरव्यापारमनुमन्येय ।

> * विस्मृत्य मगधेशोऽहमहिंसां कुलपूजिताम् ।
> युध्यमानां न भवतीमनुमन्ये कथंचन ॥ २७ ॥

मन्दाकिनी – प्रथमतोऽहं मगधानां राज्ञी । पश्चाद् भवत्पत्नी । युद्धसमाप्तौ मर्यादाभङ्गपातकस्य निरसनं प्रायश्चित्तं भवत्पादाभ्यां याचिष्ये । (निष्क्रान्ता ।)

दुर्गेश्वरः गच्छाम्यहमपि राजन् । देवि, अभिवादये । आमन्त्रये मगधराज ।

अहिंसामनुसृत्यात्र भगतारमतो ह्यहम् ।
हिंसासहाययुद्धन निष्क्रमिष्यामि तत्पुन ॥ २८ ॥

(निष्कान्त ।)

सुधांशु महान्तमनर्थं निवारयितुमयोध्यापत, वङ्गराजो बन्धे क्षेप्तव्य । यदि युद्ध न करिष्यामीति प्रतिशृणोति तदैव मोचनीय ।

राजा मगधराज, निमन्त्रितमतिथिं नायोध्यापति कदापि कपटेन कृच्छ्रे निपातयेत् । यदि काचिदपि पीडा वङ्गाधिपो मद्राज्येऽनुभूयाच्चर्हि ता पीडा समूलमुन्मूलयितु समर्थं मे बलम् ।

सुधांशु —राजन्, न सम्यग्जानाति भवान् किमित आपत्स्यत इति ।

राजा न जाने न वा ज्ञातुमुत्सहे । न भवद्वचनमङ्गीकर्तुं क्षमोऽय जन । क्षन्तव्यमेतत् । एहि देवि । कालिन्दीं द्रष्टु गच्छाव ।

(राजा हिमानी च निष्क्रमेत ।)

सुधांशु सदसापतितोऽहम् ।

* युद्ध हानिकर विमृश्य मगधैरुत्सृष्टमेतत् पुरा
नाय वङ्गसमुत्थित व्यतिकर रोद्धु समर्थो जन ।
देवी वा यदि सगर भितवती मन्दाकिनी मागधी
क स्यादुद्धरणे क्षमोऽत्र दुरिताम्नाने न तत्किंचन ॥ २९ ॥

(निष्कान्त ।)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

कालीप्रसादः – उद्घोषयाम्यहं नासौ विवाहः संभावीति ।

कैलासदासः – अलीकं वदसि । आगामिनि शिशिरर्तौ विवाहोऽयमवश्यंभावीति प्रथयामि ।

कालीप्रसादः – नैतच्छक्यम् । विवाहस्थाने शनैश्चरः प्रतिवसति । कथं स विवाहमनुमन्येत ।

कैलासदासः – यदि न विवाहः संभविता तत्कृतस्ते पौरोहित्यम् ।

कालीप्रसादः – मम पौरोहित्यं जन्मसिद्धं नित्यं च ।

कैलासदासः – न जानाति भवान् समीचीनम् । अहं विवाहमङ्गलमुद्घोषयामि पौरोहित्यं च संग्रहीष्यामि ।

कालीप्रसादः – बदरीनाथाश्रमे भवान् सत्वरमेव स्थापितो भविष्यति । न पौरोहित्ये ।

कैलासदासः – यन्न भवता दृष्टं तन्मया वीक्षितम् ।

कालीप्रसादः – किमेतत् ।

कैलासदासः – वङ्गराजदुर्गेश्वरस्य जन्मपत्रिका ।

कालीप्रसादः – ततः किम् ।

कैलासदासः – तत्र स्पष्टो विवाहयोगः । स चायोध्याराजकन्यावर्जं नान्यामुद्वहेदिति प्रकटं घोषितं तेन ।

कालीप्रसादः – कपटाचार एषः ।

कैलासदासः – कथमिव ।

कालीप्रसादः – अयोध्यापतिना राजकन्यायाः कालिन्दीदेव्याः पत्रिकायाः परीक्षणमात्रकृतम् । नान्यत् ।

कैलासदासः – तत्तु कृतमेव । तत्रैव शिशिरर्तौ विवाहमङ्गलं स्पष्टं दृष्टिगोचरम् ।

कालीप्रसादः – न मया पत्रिकाया तद् दृश्यते । व्यवहारे वा । अत्र वङ्गाधिपो मधुपानभिक्रान्तः । तत्कृतो विवाहमङ्गलम् ।

कैलासदासः – को मतो भवता विवाहस्थानस्वामी ।

कालीप्रसादः – भवतु कोऽपि नाम ।

कैलासदासः – मन्ये न फलज्योतिषं जानाति भवानिति ।

कालीप्रसादः—कथमिमं कुतर्कमाश्रयति भवान् ।

कैलासदासः—अधुनैव गत्वाऽयोध्याधिपतये निवेदयामि । ततो मे पौरोहित्यं निश्चितमेव ।

कालीप्रसादः—न विवाहमङ्गलं संभवति । न वा पौरोहित्यं भवदीयम् ।

कैलासदासः—पश्यतु भवान् । उभयोर्हितं कथयामि ।

कालीप्रसादः—कुत एतत् ।

कैलासदासः—उभावपि यद्यावां सहकारित्वेन वर्तावहे तर्हि स्वामिनो भूतिरावयोश्च वृद्धिः ।

कालीप्रसादः—विवाहमङ्गलस्य संभवासंभवयोः कुतः सहकारित्वम् ।

कैलासदासः—असंभवो मिथ्यैव ।

कालीप्रसादः—रे मिथ्याचार, संन्यासवादिन्, कर्माचारनिरतस्य मे तव संन्यासिन सह कुतः संवादित्वम् । याहि बदरीनाथाश्रमम् । अत्र वङ्गमगधाना समरप्रसङ्गे कुतः संन्यासावसरः ।

कैलासदासः—तत्किं भवान् पत्रिका हित्वा खड्गं गृह्णाति । यज्ञोपवीतं विहाय ननु शरासनं परिगृह्णाति ।

कालीप्रसादः—अपसरतु भवान् स्वार्थपरायण. संन्यासी । देवी मन्दाकिनी समरोद्यता । अतस्त्वयिनाऽयोध्यापतिर्महाराजश्चण्डप्रतापोऽस्याहितं परिहर्तुमेव सन्नद्धः । तत्कुतो विवाहमङ्गलं कुतश्च पौरोहित्यम् । ममैव खड्गग्रहणमप्यवश्यं भवेत् ।

कैलासदासः—तर्हि देवीं हिमानीपुरामुष्य बदरीनाथाश्रमं प्रतिनिवर्तितुमनुज्ञां याचे । पुनः प्रवृत्ते विवाहमङ्गले प्रत्यागमिष्यामि । किं क्रियते । सर्वं दैवाधीनमेव ।

दैवं यदीयमिह निर्घृणतां वृणोति
प्राप्नोति स प्रतिदिनं विपदां प्रणालीम् ।
दीर्घप्रयासमनुभूय समागतोऽहं
व्यर्थश्रमो न हृतवान् मम निर्धनत्वम् ॥ १ ॥

(निष्क्रान्तः ।)

कालीप्रसादः—कष्टं सर्वं समापन्नम् । एको विवाहविवेको द्वयो राष्ट्रयोर्विग्रहाय प्रभवति । हिंसाऽहिंसयोर्द्वन्द्वं प्रवर्तयति । आप्तान् रिपुवदाचरयति । मम कर्मवादिनश्च संन्यासवादिना सह कलहं कारयति । स्त्रियं समरशूरां विदधाति । धीरमयोध्यापतिं न्यस्तशस्त्रं संपादयति । धिगिमां जनरीतिम् ।

* ययाऽऽस्वाद्यं सौख्यं जनपदभृतं हर्म्यसुलभं
स्थिता संनद्धा सा समरपरिपाटीमनुगता ।
प्रजात्राणं कार्यं रिपुविदलनैर्येन स नृपः
स्वकर्तव्ये मूढो विचलितमना भ्राम्यति पुनः ॥ २ ॥

(निष्क्रान्तः ।)

[ततः प्रविशति निजशिबिरे वीरवेषेण सञ्चरन् दुर्गेश्वरो बहिःपाटलिपुत्रम् ।]

दुर्गेश्वरः—देवी मन्दाकिनी सत्यमेव समरमवतीर्णा । अतो विपदि निपतितोऽहम् । यदि सैन्यं गृहीत्वा यत्नान् निवर्ते तर्हि ललनया पराभूत इति कलङ्कः । यदि रणप्रसङ्गं करोमि तल्ललनया सार्धं युध्यतेऽयं वङ्गेश्वर इत्यपि जनप्रवादः । न जाने का गतिः समुचितेति ।

* सुधांशुनृपतेर्वचो न च मया यतो विस्मृतं
न हातुमथ संगरं खलु विना जयादुत्सहे ।
कथं च यत संमुखीं परिविलोक्य मन्दाकिनीं
शरान्मम धनुः क्षिपेदहह कोमलाङ्ग्यास्तनौ ॥ ३ ॥

[इतस्ततो विषण्णमनसा संचरति । द्वारपालः प्रविशति ।]

द्वारपालः—देव, अयोध्यापतिर्द्वारि समुपस्थितः । 'निःशस्त्रोऽहं दर्शनं याचे' इति ब्रवीति । अतः परं देवः प्रमाणम् ।

दुर्गेश्वरः—सत्वरमेनं प्रवेशय ।

[द्वारपालो निष्क्रान्तः । ततः प्रविशति राजा चन्द्रनाथः ।]

राजा—वङ्गराज, वन्दे ।

दुर्गेश्वरः—राजन्, न भवतो वन्दनापेक्षा । आशिषं प्रार्थये ।

(साञ्जलिः प्रणमति ।)

राजा – कामाशिष भवते दातु समर्थोऽहमधुना ।

दुर्गेश्वर – केवल 'विजयस्व' इति ।

राजा – यदा मत्कन्या मन्दाकिनी भवत्सम्मुख समरे प्रत्यासन्ना तदा विजयस्वेत्याशिष कथ भवति वितरामि ।

मन्दाकिनीं वीक्ष्य तथा भवन्त

जयाशया शस्त्रसुसज्जसैन्यम् ।

काङ्क्षामि नास्मिन्नजय जय वा

वक्ष्याधुनेनाथ भवेऽरयाहम् ॥ ४ ॥

तथापि भवदायुरपि विजयि भवितुमर्हति । अत कथयामि वत्स 'चिर विजयस्व' इति ।

दुर्गेश्वर – किमुद्दिश्य भवदागमनम् । उपविशत्वयोध्यापति । यद्रोपते तद्वदितव्यम् भवत्सेवया कृतार्थो भवत्वय जन ।

राजा – वङ्गराज, जानासि मेऽवस्थाम् । अवमाननिरासापेक्षया भवता मगधा अभिक्रान्ता । मगधराजोऽहिंसाव्रत इति विदितमासीद् भवत । तथापि मन्त्रेण निजेप्सित साधयितु न यतित भवता ।

दुर्गेश्वर – अवमानानन्तर कुतो मन्त्र ।

अवमानेन रुधिर यस्य नोच्छलति स्वयम् ।

योऽथ मन्त्रयते मन्त्र न स जीवन् नरो नृप ॥ ५ ॥

राजा – तथा च मगधमय दृष्ट्वा मगधाधिदेवता मत्पुत्री मन्दाकिनी प्रजा समाश्वास्य, अहिंसा शुल्यत समुत्सार्य, वीरोचितवेष परिधाय च, सेनाप्रमुखत्वेन समराङ्गण मवतीर्णा ।

दुर्गेश्वर – विदितमेवैतत् ।

राजा – प्रजाना प्रिय कर्तुमक्षमो निजजाया युद्धान्निवारयितुमशक्नुवन् मगधराज सुधांशुर्निजराज्यत्याग कृतवान् । सर्वस्वत्यागेनासावहिंसाव्रतरक्षणे दक्षोऽभवत् ।

दुर्गेश्वर – आश्चर्यम् ।

अहो राज्यत्याग मगधपतिरेव विहितवान्

अहिंसापूर्त्यर्थे परिहृतमनेनेह सकलम् ।

राजा नैतावदेव। निजभार्याप्रेम्णा कलत्रसबन्धिकर्तव्यचिन्तया हिंसापरिहारलालस स किं कृतवानिति ज्ञात किंचन मवता ।

दुर्गेश्वर – न हि न हि ।

स्वभार्याप्रेम्णाऽसौ नरपतिविशेषश्चरितवान्

यदन्यत्तच्छ्रोतु हृदयमिदमौत्सुक्यनिचितम् ॥ ६ ॥

किं स महात्मा समाचरितवान् ।

राजा – स मन्दाकिनीमुपसृत्याभिहितवान् । 'देवि, मत्कुलेन कुपितो वङ्गेश्वरो मगधानभिधावति । भवती चाहिंसाव्रतान्मगधसरक्षण श्रेयो मन्यते । काचन हिंसापरिहार्यैलङ्गीकरोति ।—

दुर्गेश्वर – ततस्तत ।

राजा – अतो राज्यत्यागेन प्राकृतप्रजालोक इवाह मगधराज्ञीं प्रार्थये । राष्ट्रसार्थे ग्राम कुल वापि त्यक्तु शास्त्राज्ञा । तन्मे वधमादिश्य वङ्गेश्वरशान्ति मगधरक्षण बहुलहिंसापरिहार च साधयेति ।

दुर्गेश्वर – अहो, अद्भुतमहानुभावत्व राजर्षे । ततस्तत ।

राजा – तदवलोकयितुमसहमान, सुधांशु मन्दाकिनी च कृतनिश्चयात्परावर्तयितुमक्षमश्चाह भवत्सकाशमेकाकी सप्राप्त ।

दुर्गेश्वर – वदतु शीघ्र भवान् किमह करवाणीति ।

* नेद सहा यद् विना सन्निमित्त

नाश गाथाज्जीवन चारुशीलम् ।

मार्गं राजन् कंचिदप्यादिशेमे

रत्न यत्नैर्दुर्लभ नित्यरक्ष्यम् ॥ ७ ॥

राजा – अल वैक्लव्येन । अनेनैव हेतुनाहमत्रोपेत । भवान न मबन्धित्वेनाभिमत इति वदता मगधराजेन भवानवमत इति सत्य विदितमेव मे । तथापि मम कन्या

मन्दाकिनी मा दुःखभाग्भवत्विति मे मनीषितम्। न चाहं मगधराजं तस्माद्धिंसा मताद्विचालयितुमुत्सहे। नापि च मगधनाशं प्रभाघातं वा वाञ्छामि।

दुर्गेश्वरः – अतः किं क्रियते राजन्।

राजा – अतो भवच्छरणाभ्यागतार्थित्वेनोपयामि।

दुर्गेश्वर – किं कृत्वा भवदभीप्सिते सहायो भवेयम्।

राजा – देवीं हिमानीं शिबिरे स्थापयित्वाऽहमागतः। न सा जानाति ममानागमनं, तत्र प्रयोजनं वा।

दुर्गेश्वर – किमेतद्रहस्यम्।

राजा – भवान् भ्रातृमनोनिष्कृतिमीहते। मगधराजपराजयादपि न सा लभ्येत। यतो यावत् स सबन्धित्वेन भवन्तं न स्वीकरोति तावज्जयपराजयाभ्यां हिंसाऽहिंसयोरपरोत्तरत्वं न सिध्येत्।

दुर्गेश्वर – सत्यमाह भवान्।

राजा – अत एवैषाभ्यर्थना।

दुर्गेश्वर – का नाम।

राजा – अहं भवन्तं जामातृसम्बन्धेनानुरूपं मन्ये। नात्र सन्देहः कार्यः।

दुर्गेश्वर – अनुगृहीतोऽस्मि।

राजा – नापि च भवान् मन्दाकिन्या सार्धं युद्धं कृत्वा जयेन पराजयेन वा सम्मानं लभेत।

दुर्गेश्वर – एवमेव ममापत्तिः।

राजा – अतोऽहं कालिन्दीं भवते समर्पयामि। अथ च भवद्वमाननिष्कृत्यै मेऽयोध्या राज्यमपि भवत्पादयोरर्घ्यत्वेनार्पयितुं सज्जोऽस्मि।

दुर्गेश्वर – न हि न हि। न ह्येवं सम्भवेत्।

राजा – भवता च मगधयात्रा समापयितव्या।

दुर्गेश्वर – कथं वृद्धजना मगधप्रजाश्च मन्येरन्।

राजा – युद्धपरिहारेण सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु।

दुर्गेश्वर – कथं च मगधेश्वरो मन्येत।

द्वारपाल – (प्रविश्य) देव, मगधेश्वरः स्वयमेव द्वारि समुपस्थितः सेनापतिना निगृहीतो भवद्दर्शनं याचते।

दुर्गेश्वर कथ मगधेश्वर ।

राजा सुधाशुरागत ?

द्वारपाल – एवमव दव ।

दुर्गेश्वर – प्रवेशयैन सबहुमान ब'धहीनम् ।

द्वारपाल यथाज्ञापयति देव । (निष्क्रा'त ।)

सुधाशु (प्रविश्य) अत्रागतोऽह भवत्सेनापतिना निगृहीत । भवद्दर्शनार्थमेवागतोऽह वङ्गराज । (राजान प्रति) राजन् अभिवादये ।

दुर्गेश्वर – अपि कुशल भवतो मगधराज ।

सुधाशु परचक्राभिक्रा'तो राजा कथ कुशली भवेत् । तथा च नाह राजा । राजपद परित्यक्त मया वङ्गनाथ ।

दुर्गेश्वर कथमिव ।

सुधाशु आसी'मे विश्वासो य'मयि शासति मगधानहिंसाव्रतेन, न कोऽपि नृपतिर्मगधानभियास्यति । यतो न मगधा पराभिघातलालसा । न तु मया सम्यग्ज्ञात य'ममैवाचरणेन मगधा सकटग्रस्ता स्यु ।

राजा कथ भवदाचरणेन ।

सुधाशु मयोक्त हिंसा स्वीकुर्वन् राजा दुर्गेश्वरो न सबन्धित्वेनानुरूपोऽभिमतो वेति । तत एवेद मगधाना रिपुभय समुत्पन्नम् ।

राजा – सत्यमिद सत्यमेव ।

सुधाशु – तथापि प्रजापालकेन राज्ञा स्वमत दुरभिमानेन नानुष्ठेय नोभार्य वा । एतत्तु मयाधुनैवोपलक्षितम् । मम वचनान्मगधदुरित सजात वीक्ष्य, वङ्गराज, मया मगधराजपद त्यक्तम् । अहिंसाव्रत च पालयितु निश्चितम् ।

दुर्गेश्वर नैवविधा राजानो दृश्यन्ते ।

विरला पुरुषा भवादृशा जनतार्थे निजगौरवत्यजः ।

व्रतपालनदक्षता कलौ न हि कश्चिद् वृणुते प्रशासकः ॥ ८ ॥

न पुनर्ज्ञायतेऽत्रागमनहेतु ।

सुधांशु – शृणोतु भवान् । अहिंसाव्रतेन भवन्त पाटलिपुत्रप्रवेशन निमन्त्रयितु मे मनीषाऽऽसीत् । न तु तन्मम मन्त्रिमण्डलेन मगधराज्या चाऽऽदृतम् । तै सर्वै मगधाना सरक्षण बलादारब्धम् ।

दुर्गेश्वर – इष्टमेतत् ।

सुधांशु – सर्वप्रजासु मे स्नेह । न च ताभिरपराद्धम् । अपराधी त्वहमतो भवत्पुरत समुपस्थित । विज्ञापये च । न भवतो मगधा क्रोधकारणम् । अतो न मगधप्रजा पीडयितव्या भवद्बल च यद्भान् प्रति नेयम् । यच्छासन मम कृते भवानाज्ञापयति त मया शिरसा धारणीयम् ।

* नाह भीतो दण्डनाद्भूप कस्मात्
सर्वो ग्राह्य कर्मणा मे विपाक ।
प्राच्य नेन निष्प्रमादस्थितीना
पीडा कर्तुं मागधीना प्रजानाम् ॥ ९ ॥

दुर्गेश्वर श्रूयते देवी मन्दाकिनी मगधबल समरे नयतीति ।

सुधांशु – यदा भवत सेना यद्भान् प्रतिगच्छति तदा न समरावसर एवावशिष्येत् ।

दुर्गेश्वर यद्यपि भवानस्माभिर्बन्धनागारे क्षिप्तस्तथापि न खलु मगधसेना युद्ध न करिष्यति ।

सुधांशु – न ह्यधुना मगधराज । देवी मन्दाकिनी न मे शासन मन्यते । न चाऽहिंसाव्रते स्थिरा सा । तथापि मगधाभिरक्षणमेव तस्या मनोगतम् । यदि परचक्रभय निरस्त तन्मन्ये न युद्ध प्रसज्येतेति ।

दुर्गेश्वर यदि न भवान् मगधराजस्तत्कथ भवद्वचने विश्वसितव्य मगधा न युध्येरन्निति ।

सुधांशु – महाराज, मगधान् युद्धात्परावर्तयितु शक्नुयामिति मे विश्वास । यच्छासन मम कृते भवता सकल्पित तद् यदि युद्धविरामान तर भवान् विदध्यात् तर्हि मगधसेनासमुख मम देह स्थापयामि । मन्ये न मगधशस्त्र मम वपुषि प्रवर्तेतेति । न वा देवी मन्दाकिनी—

द्वारपाल –(प्रविश्य)– मगधराज्ञी समुपस्थिता प्रतीहारभूमौ ।

दुर्गेश्वर – शीघ्र प्रविशतु ।

द्वारपालः – यथाज्ञापयति देव ।

(निष्क्रान्त । मन्दाकिनी प्रविशति ।)

दुर्गेश्वर – स्वागत मगधराज्ञ्यै ।

मन्दाकिनी – नाथ, भवान् किमत्र कुरुते ।

सुधांशु – मगधसंरक्षणमहिंसानुष्ठान च ।

दुर्गेश्वर – किमागमनप्रयोजन देवि शत्रुशिबिरे ।

मन्दाकिनी वङ्गाधिपो न मे शत्रु । तात, कथ भवानत्र तिष्ठति ।

राजा – मया प्रथमो जामाता रक्षणीयो द्वितीयश्चार्जनीय । द्वयो राष्ट्रयो कलह उपशमनीय । कन्या साहसात्परावर्तनीया । अन्यस्याश्च विवाह सपादयितव्य । हिंसाऽहिंसाविवादश्च शान्ति नेय । इतीय मे कर्तव्यपरपरा ।

मन्दाकिनी – तदेत च सर्वमेकपदे विधातु ममोपक्रम । तथा च मया मगधाना राजा पुनरर्जनीय ।

राजा साधु । वत्से, साधु ।

मन्दाकिनी – वङ्गराज,

भवदभीप्सितमत्र सुधांशुना
वचनमुक्तमतोऽस्य विनिष्कृति. ।
मगधराज्यमनाग इति क्वचिन्न
न समराय भवेद् भवतः स्पृहा ॥ १० ॥

अतो मगधराजराज्यत्यागानन्तरमपि, अस्ति युद्धे भवदासक्ति ?

दुर्गेश्वरः – न कदापि युद्धेऽभूदासक्तिर्वङ्गराजस्य । देवि, ये स्वव्रतत्वेनाहिंसाऽऽदृता तैरेव मन्यतेऽन्ये सर्वे हिंसावादिन इति । नैतत्सत्यम् । स्वाभिमानसरक्षण न हिंसात्वेन गण्यते मया ।

प्रतिनिधिर्ननु वङ्गनिवासिना-
मवमतो मगधैः किमु मह्यते ।
न हि मया समरस्त्वभिनन्दितो
न च तथा स कदापि तिरस्कृतः ॥ ११ ॥

अतो न मेऽकारणसमराय स्पृहा ।

मन्दाकिनी तर्हि सन्धिप्रस्थापनं सुकरं मन्ये । कथं नु मन्येत भवान् स्वाभिमानं सुरक्षितं कथं च सन्धि साधितं स्यात् ।

दुर्गेश्वर – ननु सर्वसमर्था भवती मगधप्रतिनिधित्वे ?

मन्दाकिनी – अथ किम् । मगधराजेन स्वेच्छया राजपदं दूरीकृतम् । मगधहितं तथैव साधयामीत्यस्य भावः । अहमेव मगधशासिकेदानीम् । राज्ञीपदादेव मगधसङ्कटं निवारयामीति मे निश्चयः ।

दुर्गेश्वरः – तत्किं मन्यते भवती ।

मन्दाकिनी – वङ्गराज,

सेना प्रयातु भवतो निजवङ्गदेशं
युद्धं च यातु विलयं जनहानिहेतु ।

दुर्गेश्वर. – कथमेतत् सम्भवति ।

मन्दाकिनी

नोचेद् रणाय मगधा अभियान्तु वङ्गे-
र्यद् भावि तद् भवतु भो नियतीच्छयैव ॥ १७ ॥

यद्रोचते तद् वृणोतु भवान् ।

दुर्गेश्वर. – मगधराज सुधांशुरप्यत्रोपस्थित. । स किमपि मच्छासनं स्वीकर्तुं बद्धपरिकर । तथैव भवत्पिताप्योप्यापति सर्वसङ्कटात् तारयितुं कृतनिश्चयोऽत्र वर्तते । किमन्यद् वाञ्छितं स्यात् ।

मन्दाकिनी – तत्किं कर्तुं समीहते भवान् ।

दुर्गेश्वर. – प्रतियातु भवती पाटलिपुत्रम् । युद्धविरामं चोद्घोषयतु । मम सेना वङ्गान् प्रतियास्यति ।

मन्दाकिनी – कथं तु भवदवमाननिष्कृति ।

दुर्गेश्वर – मगधराज सुधांशुरयोध्यापतिश्च राजा चण्डप्रतापो मया सह वङ्गान् गमिष्यत । तत्र यच्छासनं समीचीनं मन्यामहे तद्वितरिष्याम ।

मन्दाकिनी – ज्ञातमेव भवता यन्मगधराज स्वनिर्बन्धेऽपि सिद्ध । न पुनर्मगधप्रजास्त दूरीकर्तुमनुमन्येरन् । मगधसिंहासनं तस्य कृतेऽद्यापि शून्यं तिष्ठति । यदि

द्वारपाल – यथाज्ञापयति देव ।

(निष्क्रान्त । मन्दाकिनी प्रविशति ।)

दुर्गेश्वर – स्वागत मगधराज्ञ्यै ।

मन्दाकिनी – नाथ, भवान् किमत्र कुरुते ।

सुधांशु – मगधसंरक्षणमहिंसानुष्ठान च ।

दुर्गेश्वर – किमागमनप्रयोजन देवि शत्रुशिबिरे ।

मन्दाकिनी – वङ्गाधिपो न मे शत्रु । तात, कथ भवानत्र तिष्ठति ।

राजा – मया प्रथमो जामाता रक्षणीयो द्वितीयश्चार्जनीय । द्वयो राष्ट्रयो कलह उपशमनीय । कन्या साहसात्परावर्तनीया । अन्यस्याश्च विवाह सपादयितव्य । हिंसाऽहिंसाविवादश्च शान्ति नेय । इतीय मे कर्तव्यपरपरा ।

मन्दाकिनी – तेष्वेव च सर्वमेकपदे विधातु ममोपक्रम । तथा च मया मगधस्य राज्य पुनरर्जनीय ।

राजा – साधु । वत्से, साधु ।

मन्दाकिनी – वङ्गराज,

भवदभीप्सितमत्र सुधांशुना
वचनमुक्तमतोऽस्य विनिष्कृति· ।
मगधराज्यगनाग इति क्वचिन
न समराय भवेद् भरत· स्पृहा ॥ १० ॥

अतो मगधराजराज्यत्यागनन्तरमपि, अस्ति युद्धे भवदासक्ति ।

दुर्गेश्वर – न कदापि युद्धेऽभूदासक्तिर्वङ्गराजस्य । देवि, ये स्वतत्त्वेनाहिंसाऽऽदृता तैरेव मन्यतेऽन्ये सर्वे हिंसावादिन इति । नैतत्सत्यम् । स्वाभिमानसरक्षण न हिंसात्वेन गण्यते यथा ।

* प्रतिनिधिर्ननु वङ्गनिवासिना
मरमतो मगधे. किमु सह्यते ।
न हि मया समरस्त्वभिनन्दितो
न च तथा स कदापि तिरस्कृत. ॥ ११ ॥

अतो न मेऽकारणसमराय स्पृहा ।

मन्दाकिनी — तर्हि शान्तिस्थापनं सुकरं मन्ये । कथं नु मन्येत भवान् शान्तिमार्गं सुरक्षितं वयं च मन्त्रिणः मागधाः स्मः ।

दुर्गेश्वरः — ननु सर्वसमर्था भवती मगधनितम्बिनी ?

मन्दाकिनी — अथ किम् । मगधराजेन स्वेच्छया राजत्वं दूरीकृतम् । मगधहितं तथैव साधयामीत्यस्य भावः । अहमेव मगधशासिकेदानीम् । शरीरादेव मगधमंडलं निवासयामीति मे निश्चयः ।

दुर्गेश्वरः — तत् किं मन्येत भवती ।

मन्दाकिनी — वङ्गराज,

सेना प्रयातु भवतो निजवङ्गदेशं

युद्धं च यातु विलयं जनहानिहेतु ।

दुर्गेश्वरः — कथमेतत् संभवति ।

मन्दाकिनी —

नोचेद् रणाय मगधा अभियान्तु वङ्ग-

देशं भाति तद् भवतु भो नियतीच्छयैव ॥ १० ॥

यद्रोचते तत् करोतु भवान् ।

दुर्गेश्वरः — मगधराज. सुधांशुरस्य शोभते. । स किमपि सम्धायसं लीलया बद्धाग्रिकः । तौ भवरिततावाविपरीति. सर्वसङ्कटात् तारयितुं कृतनिश्चयोऽत्र वर्तते । किमन्यद् शान्तिसं स्यात् ।

मन्दाकिनी — तत्किं कर्तुं समीहते भवान् ।

दुर्गेश्वरः — प्रतियातु भवती पाटलिपुत्रम् । सुधांशुराजं मोचयेयत्तु । मम सेना वङ्गान् प्रतियास्यति ।

मन्दाकिनी — कथं नु भवद्वचनमतिपत्तिः ।

दुर्गेश्वरः — मगधराज-सुधांशुश्चोऽप्यापन्निग्रस्त राजा चन्द्रमनाति मया सह प्रकारं गतिस्यतः । तत दर्शनसुखं समीचीनं मन्यामहे तद्विलम्ब्यतां ।

मन्दाकिनी — कृतेन भवता यन्मगधराजः सन्निधानेऽपि स्थितः । न पुनर्मगधप्रजानां दौर्बल्यमनुमन्येत । मगधसिंहासनं तस्य कृतेऽपि शून्यं तिष्ठति । यदि

भवानङ्गुलिमात्रमपि मगधराज व्यपनयेत्तन्मगधसेना बुभुक्षितव्याघ्रीवद् वङ्गबल व्यापादयिष्यति । भवान् मगधभूमौ वसतीदानीम् । न वङ्गभूमौ । न मगधेभ्यो निर्गन्तु भवद्बलमल स्यात् । अत –

* प्रतिचलतु च सेना वङ्गान् जिना मगधेश्वर
जनपदपथे लप्स्यन्तेऽर्थास्तया मगधावने ।
यदि भवता सार्धं राजा बलात्किल नीयते
निखिलधृतना वङ्गाना सा क्षणान्न भविष्यति ॥ १३ ॥

दुर्गेश्वर –तर्हि युद्धमवश्य भावि ।

मन्दाकिनी तथा च यदि मे पिता भवद्बन्धस्य इत प्रयाति तदय मे खड्गस्तावन्न शान्तिमियाद् यावन्न स मोचित ।

दुर्गेश्वर –तत्कथ भवती मन्यत युद्धविरामसम्भवम् ।

मन्दाकिनी यदि भवान् मगधराज मुञ्चेत् तथा चायोध्यापतिं न बन्धे क्षिपेद् यदि च भवत्सेना वङ्गान् प्रतिनिवर्तेत तर्हि

दुर्गेश्वर –(सोत्कण्ठ) किं तर्हि—

मन्दाकिनी तर्हि मगधराज्ञी सुधांशुपत्नीयमयोध्यापतिदुहिता भवद्बन्धे स्थातुमनुमन्येत । मम पितु कृते, मम पत्यु कृते, मम राष्ट्रस्य क्षेमे च मम जीवित भवद्धस्ते न्यासीक्रियेत । यदा च कालिन्दी भवत्पत्नी भवेद् भवांश्च मगधराज सम्बन्धी स्यात्तदैव मगधान् प्रतियास्यामि भर्तार पितर च द्रक्ष्यामि ।

सुधांशु –(सत्वराय) नैतत्सम्भवति ।

राजा – न श्रुतपूर्वमेतत् । न च सम्भवनीयमपि ।

दुर्गेश्वर तत्किं कुर्यां मगधराज । मह्य रोचते निवेदनमिद दृष्ट्वा । तद् ब्रवीतु मगधराज, एव कृते कि सम्भवेत् ।

सुधांशु –कुलप्रतिष्ठारक्षणार्थमग्निसमक्षपरिणीताया स्वामिन्या दुरितनिवारणार्थमेकमेव सम्भवेत् । वङ्गराज, नैतदनुष्ठेयम् । अह वङ्गान् नेय ।

राजा – अहमत्र तिष्ठामि । वङ्गराजशासन परिपालयितु समुत्कण्ठितोऽहम् । माऽन्यच्चिन्तयतु भवान् वङ्गराज ।

दुर्गेश्वरः—यदि मञ्चासनमनुमन्यते चेन्न भवता तदा देवीं मया सार्धं बन्दित्वेन वङ्गान् गच्छतु । मगधराजः पुनर्मगधसिंहासनमलङ्करोतु । भविष्यति पुनर्मेलनमस्मिन् कालिन्दीविवाहमङ्गलसमये ।

सुधांशु—बन्धुराज, स्थाविरास्त्वमतिमान्ति भाषसे । कोऽयमन्ये मम दृढ । मञ्चासनं भवान्न आसादयति तदङ्गीकर्तुं बद्धपरिकरोऽहमत्र । किमन्यदभिधास्ये ।

राजा—अहमपि सर्वसम्बन्धविच्छेदनाय मञ्चासने स्थितः । तत्सर्वथा मां मन्दाकिन्यै बन्धे निक्षिपतु भवान् ।

दुर्गेश्वरः—मगधराजो भवान्यथा देव्यपि मञ्चासने स्वयं स्पृहयन्ति । अतो यावन्नान्ह विश्रान्ति तावदनुग्रहं तु कुर्वन्तेव ।

राजा—आज्ञापयतु भवान् ।

दुर्गेश्वर—तन्मया प्राग्विनिर्दिष्टं तदेव पुनरुच्चारयामि । मगधराजो मगधसिंहासनमलङ्करोतु निग्रहानुग्रहं च पालयतु । अतोऽयोध्यापतिश्च स्वराज्यं प्रतिनिवृत्य कालिन्दी विवाहमङ्गलार्थं प्रयतताम् । देवी मन्दाकिनी मया सार्धं बन्धस्था वङ्गान् यास्यति । भगिनीविवाहमङ्गलसमये च प्रतिनिवर्तिष्यते ।

मन्दाकिनी—गृहीत वच । नाथ, मगधराजधानीं प्रविश्य सिंहासनमलङ्करोतु राजदण्डं च धारयतु भवान् । तात, अभिवादये । कालिन्दीविवाहसज्जनां विदधातु भवान् । नाथ आमन्त्रये । सुखिन्यहमधुना ।

* क्षणोऽयं मद्भाग्यादुदित इह यन्नाथचरणे
पुनः स्थाप्येते ते मगधपतिसिंहासनतले ।
तथाऽयोध्यानाथः परिभवपदान्मोचनमितो
न वा युद्धं कार्यं परिणयसुखं मे स्वसुरपि ॥ १४ ॥

सुधांशु—पूर्वमेव गदितं मया नैतत्सम्भवेदिति ।

कुतो राजा जायां रिपुनलहृतां क्षत्रकुलजः
सहेत प्रज्ञावानपरिहततेजाः परिभवम् ।
अहिंसा हिंसा वा नृपतिचरितं दूषणयुतं
न शक्ता राज्ञि स्याद् भुवनदुरितं शंसितुमिदं ॥ १५ ॥

दुर्गेश्वर – श्रुतमस्माभिरेतत् । न पुनर्ज्ञायते किं करिष्यति मगधराज ।

सुधांशु – किं करिष्यामि । शृणोतु भवान्—

शस्त्रं वृणोमि, मम राजकुलप्रतिष्ठां
रक्षामि तूर्णमपहाय कुलप्रतिज्ञाम् ।
जानामि शाश्वतमहत्तरता कुलस्य
स्यात् खण्डितव्रतमिति. पुनरेव लोके ॥ १६ ॥

दुर्गेश्वर न तर्हि व्रतं पालयेन्मगधाधिपोऽहिंसापरम् । अस्माकमप्येतदभिप्रेतम् । नैतं किंचित्कार्यमन्यत् । देवी मन्दाकिन्यपि मा मया सार्धमागच्छतु । अयोध्याधिप, स्वैरं विहर्तुं प्रभुर्भवान् ।

राजा तद्वय धन्या । किमर्थं तर्हि चङ्क्रमणं भवतोऽधुना । अयोध्यां गत्वा विवाह सपाथैव चङ्क्रा प्राप्तव्या ।

दुर्गेश्वर –राजन् प्रथममेव मया सकल्पित यावन्न मगधेश्वरो विवाहमनुमन्यते न तावद्विवाहमङ्गीकुर्याम् ।

हिमानी (प्रविश्य) हता वय नाथ । प्रनष्टा कालिन्दी ।

सर्वे कथमिव ।

हिमानी तस्या अत्र आनयनार्थं प्रेषिता भवता दूता सैनिकाश्च । मार्गे तु श्रुत तया तस्या कृते मगधराजस्य राज्यत्यागो मन्दाकिन्याश्च समरप्लवनमिति । मा मत्कृतेऽस्य व्यतिकरो भवेदिति प्रयागतीर्थे तया गङ्गाप्रवाहे देह क्षिप्त ।

सर्वे – हा धिक् । हा धिक् ।

दुर्गेश्वर –किमिद दारुण समापतितम् । हतदुर्दैव वञ्चिता वय भवता ।

राजा कालिन्दी मन्दाकिनीप्रवाहे निमग्ना । हा कालिन्दि ।

मन्दाकिनी – सर्वपरिश्रमा व्यर्थत्व गता ।

हिमानी – हा पुत्रि । (मूर्छति ।) (अ ये ता परिचरन्ति ।)

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

३

[महाराजधान्यां निजप्रासादे विमनायमानो दुर्गेश्वर इतस्ततः सञ्चरति ।]

दुर्गेश्वर – (आत्मगतम्) कालिन्दि, त्वत्कृते सर्वोऽयं समुद्यमः समारब्ध आसीत् । कथं स व्यर्थीभूतः । कुत्र ते जीवनम् । कुतो वा पुनर्दर्शनम् ।

* दैवेन दुर्विलसितेन हि विप्रलब्धा
मन्ये वयं, न सरला हतदैवनीतिः ।
कस्मान्मया तु भवती परिवीक्षितापि
श्रेयोऽभविष्यदथ मे जलमज्जनेन ॥ १ ॥

अथवा,

* साफल्यं नयने गते नु भवतीं कामं निपीय प्रिये
न स्पर्शस्तु विमोहवानधिगतो मद्बाहुपाशेन ते ।
निःश्वासो न तवाधरे निपतितो मे सौख्यमन्दानिलो
न स्कन्धोऽपि तथा कृतः पुलकितो मूर्धोपधानादसौ ॥ २ ॥

मत्प्रेममूर्तीनां कुतः शान्तिः । प्रिये, त्वयापि कथमेव विहितम् ।

*कथमेकपदे जलाशये
मृदुदेहो निहितस्त्वया प्रिये ।
अपि गाङ्गजलं हि निर्घृणं
निदधे रोधसि तं न यत्पुनः ॥ ३ ॥

न मे राज्यस्य स्पृहा । न जीवितस्य वापि । किमयं युद्धस्य दारुण परिपाक ।

(तत प्रविशति पुष्पहस्त कैलासदास । दुर्गेश्वर प्रणम्य तस्मै पुष्प समर्पयति ।)

यथेदं सुकुमारं कुसुमं तथैव नरजीवनम् । क्षणमात्रमाशासुरङ्गान् प्रदर्श्य म्लायति ।

कैलासदासः – महाराज, सत्यमाह भवान् ।

न रूपं कुसुमानां वा नराणां वा चिरं भवेत् ।
ज्ञानसंन्यासपादाभ्यां नित्यात्मानं व्रजेन्नरः ॥ ४ ॥

दुर्गेश्वरः – कथ त्वमागतो भवान् ।

कैलासदासः – प्रेषितोऽहं देव्या हिमान्या भवद्विमर्शाय ।

दुर्गेश्वरः – को विमर्शो न । हिमानीदेव्या निजकन्याविलोप सह्यते धीरभावेन ।

कैलासदासः – दु खविलयनेऽस्त्यभ्युपायो महाराज ।

दुर्गेश्वरः – को नाम ।

कैलासदासः – सर्वं दु खं संसारिजनस्य भवति । नैव दु ख सन्यासिन ।

दुर्गेश्वरः – अप्यस्ति सुख संन्यासिन ।

कैलासदासः – यत्र यत्र दु खाभावस्तत्र तत्र सौख्यमेव ।

न दुःखं न सौख्यं न भीतिर्न शङ्का
न हर्षश्च भव्यो न वासा अमर्षः ।
स्थिरं शाश्वतं केवलं महा शान्त
चिरं देव संन्यासिनो नित्ययुक्तम् ॥ ५ ॥

दुर्गेश्वरः – अहमपि मन्ये न सन्यासिनो दु खं नापि च सुखम् । को लाभोऽस्मिञ्जीवने । अतो यस्य सुखमिष्ट तेन दु ख सोढव्यमेव ।

कैलासदासः – संन्यासाद् भगवता गीता ब्राह्मी स्थिति प्राप्यते ।

दुर्गेश्वर – कथं पुनर्नरपतिना सन्यासिना भवितव्यम्। को राज्यशासनं कुर्यात्।

(कालीप्रसाद प्रविशति। दुर्गेश्वरं प्रणम्य तस्मै पत्रमाम्रफलं प्रयच्छति।)

कालीप्रसाद – प्रेषितोऽहं मगधकाशमयोध्यापतिना कुशलं प्रष्टुम्। आम्रफलं च तेनो पायनीकृतं भवदर्थं। उत्तमपि यथेदं स्वादुरसेन परिणम्य सतोषदायि भवति तथैव दुःखान्ता निमुच्य भवता राज्यकार्यं जनसतोषाय विधेयमिति।

दुर्गेश्वर – आचार्य कैलासदासो मां सन्यासिनं द्रष्टुमुत्कण्ठित। तेनैव दुःखसमाप्तिरिति तेनोपदिष्टम्।

कालीप्रसाद – कथं राज्ञः सन्यासः। प्रजापालनं तस्यापरिहार्यमेव। यदि केवलं दुःखनाशोऽभिप्रेतस्तर्हि श्रुतिप्रणीतो विधिमार्गः समाचरणीयः।

दुर्गेश्वर – कथमिव।

कालीप्रसाद – प्रभूतं यज्ञयागादि कर्मजातं श्रुतिनिहितं कारणवशात्। इष्टापूर्तादि विधेयं महाराजेन।

* इच्छापूर्तैर्देव यज्ञस्य वेदि
स्थानं गीतं साङ्गवेदैश्चिराय।
अग्नौ सर्वं हूयते यत्र दुःखं
सौख्यं तस्माज्जायते यज्ञमानः ॥ ६ ॥

कैलासदास – मा मैव विपथं नयतु भवान् महाराजम्।

नैव कामः शाम्यते कामभोगै-
राज्याहारैर्वर्धते वह्निरेभिः।
कः ? ग्निहित्वा ब्रह्म विन्देत योगी
जन्मव्याधिं कामकामी लभेत ॥ ७ ॥

कालीप्रसाद – रे कैलासदास, कथं सन्यासं राज्ञः प्रशंससि। केन कार्यं प्रजापालनम्। देवर्षिपितृणामानृण्यं च कुतः सन्यासेन।

कैलासदास – सन्यासिन आनृण्यमेव।

अनृणी ननु सन्यस्तो देयादेयैर्न बाध्यते।
यो न वाञ्छति न द्वेष्टि नैव तस्य भवेदृणम् ॥ ८ ॥

कालीप्रसादः—रे सन्यासप्रिय, यदि तव पिता बालसन्यास्यासीत् तर्हि कुतस्ते जन्म कुतो वा संन्यासप्रवचनम् । एतावानेव सन्यासिन प्रभाव । यदि संन्यास एव सत्यं तर्हि व्यर्थं तव जननम् ।

दुर्गेश्वरः—मैव विवाद. । कर्माणि संन्यास च यथाक्रम यथाकाल चरित्वा मुच्यते नर ।

कैलासदास.—कर्माणि चरित्वा बध्यत एव स । न कर्मणा मुक्ति ।

(राजा चण्डप्रतापो देवी हिमानी च प्रविशत ।)

राजा—स्वस्ति बङ्गराजाय ।

दुर्गेश्वर. राजन्, अभिवादये । देवि, अभिवादये । अलङ्क्रियेतामासने ।

हिमानी आचार्य कैलासदास, प्रेषितो भवान्मया वङ्गराजविमर्शाय । न च प्रतिनिवृत्य निवेदित किंचिद् भवता ।

राजा मया च प्रेषित कालीप्रसाद । ननु वङ्गराजमनोविनोदन कुरुत ।

दुर्गेश्वर· कैलासदासाभिप्रायो मे सन्यासग्रहण समुचितमिति ।

हिमानी कथ भवत सन्यासग्रहणम् ।

दुर्गेश्वर कालीप्रसादो मया यज्ञ कारयेत् ।

राजा कालीप्रसाद, कैलासदास, उभावपि मूढौ । कस्य किं वक्तव्यमित्यपि न जानीतो भवन्तौ । तारतम्यज्ञान विना न पाण्डित्यप्रयोग शोभन । उक्तमासीन्मया वङ्गराजजन्मपत्रिकामधीत्य किंचित्कथयतामिति । किं सभूतमत्र ।

हिमानी—कालिन्दीजन्मपत्रिकामपि परीक्षितवन्तौ । को लाभ । नैतौ शास्त्रनिपुणौ ।

कालीप्रसाद.—मया तु कथितमेव नैष विवाह सपद्येत ।

कैलासदास मया लब्धा पत्रिकैवालीका । गृहस्वामी बुधस्तत्र कुम्भे पतित ।

दुर्गेश्वर किमुक्तमासीद् भवता कालिन्दीग्रहपरीक्षणात् ।

राजा स कथितवान् विवाह शिशिरर्तावस्मिन् भव्य इति ।

दुर्गेश्वर—शिशिरर्तुस्तु प्रारब्ध एव ।

राजा प्रारब्धगतिश्चिन्तनीया । गच्छता भवन्तौ निजकार्याय ।

(आचार्यौ निष्क्रान्तौ ।)

हिमानी—अपि कुशली वङ्गराज ।

दुर्गेश्वरः यथाशक्ति कुशलस्य एव ।

राजा किञ्चिन्मनोविनोदनं पर्यनुष्ठेयम् । मृगयाविहारो मम प्रमादयात् ।

दुर्गेश्वरः न हि न हि राजन् । नाहं पुनः हिंसाप्रधानकं मनोविनोदनं मे रोचेत ।

राजा कथमिव ।

दुर्गेश्वरः केवलं समानमानाभिलाषितया आचार्ये गरुडयुद्धेन परिणतः । तथा च मगधराजस्य शत्रुत्वम् आपतितं । पश्चात् च कालिन्दीनिरूपणम् । न पुनर्हिंसा माचरामि । शान्तमनोऽहिंसामार्गे स्थापयिष्यामि । न युद्धाश्रयो मयेदानीं कर्तव्यः ।

अलं हिंसाविहारेण न युद्धाय मम स्पृहा
सर्वनाशे परिणतिर्हिंसामाचरतो यतः ॥ ९ ॥

राजा विना युद्धं राष्ट्ररक्षणं न सुलभं स्यात् ।

दुर्गेश्वरः न युद्धमपि ननु सुकरम् । तथा च भवानयोध्याधिपतिस्तथा च मगधराजो मित्रत्वेन वर्तमानौ । पुनः कोऽत्र युद्धावसरः । अन्यः कश्चन नृपतिरनैकमत्यादेन न युद्धाय प्रवर्तेत । न राजन्, मम हिंसाचरणमधुना । समयुक्ताशयादेन सर्वा पृथ्वीपतिसमस्या निरस्या ।

(सुधांशुः प्रविशति ।)

राजा—स्वागतं भवतो मगधराज ।

दुर्गेश्वरः—कथं भवान् सशस्त्रम् । (तेन परिहितं शस्त्रादि निराकृत्य दर्शयति ।)

राजा—ननु महदाश्चर्यमिदम् ।

हिमानी—ननु सुधीरो युद्धचतुरो मगधराज ।

राजा—तथापि शस्त्रं परित्यक्तमासीदहिंसाव्रतेन तेन ।

सुधांशुः—शान्तं शान्तम् । मयाऽहिंसाव्रतं परित्यक्तम् ।

दुर्गेश्वरः—कथमयं वेषः ।

सुधांशुः—न मयाऽहिंसाव्रतस्याभिप्रायः सम्यग्ज्ञातपूर्वं ।

राजा—कोऽत्र नवाभिप्रायः ।

सुधांशुः—स देव्या मन्दाकिन्या प्रदर्शितः ।

हिमानी—चतुरैव मम कन्या ।

दुर्गेश्वर ■ एषोऽभिप्राय । मया त्वहिंसाव्रत स्वीकृतमिदानीमेव ।

सुधांशु साधु । साधु । तथापि न मत्कृत प्रमादमाचरतु भवान् ।

दुर्गेश्वर कोऽत्र प्रमाद । कथ वा खड्गधनुर्धारिणोऽहिंसा ।

सुधांशु मया यत्पूर्वमहिंसाव्रत स्वीकृत वा तस्या परिणति । वङ्गराजेन निजाश्रमानो मत इति प्रथमा । मम प्रजारक्षणविमुखत्वेन सङ्कटकाले राज्यत्याग प्रजापालन-त्यागश्चेति द्वितीया परिणति ।

राजा – एवमेव निश्चयम् ।

सुधांशु – ततो मम पत्नी रणसमुखी जाता । निजस्थान परिहाय केवल प्रजाहिताय तया पीडा स्वीकृता । पतित्यागोऽपि समावी न तया परिगणित । एव यस्या रक्षण मया कर्तव्य सा मगधदेवता विपदि परिहीना मयेति तृतीया परिणति ।

हिमानी – बहुव्यथा सोढा मम दुहित्रा ।

सुधांशु अतोऽपि बलवत्तरमन्यत् सजातम् । एत व्यतिकरमसहमानया कालिन्दीदेव्या गङ्गाया मज्जन स्वीकृतम् । यद्येषाऽहिंसाव्रतस्य परिणति, यदि हिंसायामेवाहिंसा परिणमेत्, तत्कथ साऽहिंसा कथ वा तस्या व्रतत्वेन स्वीकार ।

हिंसाफलमहिंसाया सभवेन्न कदाचन ।
यत्रैव भासते नैषा सत्याहिंसा मत मया ॥ १० ॥

राजा साधूक्तम् ।

सुधांशु अतो ज्ञात मया हिंसाघातिनी भव्याहिंसा न हिंसापरिणामवती । अतो बलवतोऽहिंसा मया स्वीकृता । न दुर्बलस्यात परम् । हिंसाविघाताय यक्रियते ऽहिंसाव्रतत्वेन, न तेन व्रतहानिरिति विदितमधुना । ■ हिंसेच्छया हिंसा वार्या । एतदेवाऽहिंसाव्रतम् ।

दुर्गेश्वर एतदहिंसाव्रतमेव धारयामि । मृगयाऽपि वर्जिताऽत एव ।

सुधांशु अधुना वङ्गराज, भवत क्षमा याचे । मन्ये भवानेव कालिन्दीसमनुगुण पतिरभविष्यत् । तत्तु ज्ञातमतिविलम्बात् । कुतोऽधुना देवी कालिन्दी । अत एव मा क्षन्तुमर्हति वङ्गराज ।

दुर्गेश्वर – न क्षमायाचनमेव युक्त मगधराज ।

सुधांशु – भवत्यप्यपराद्धं मया राजन्नयोध्यापते । भवद्दुहितृनाशायाहमेव निमित्तकारणम् । यत्प्रायश्चित्तं भवानाज्ञापयति तद्विधातुं सिद्ध एव देहः ।

राजा – गतं न शोच्यम् । यद्येतावता सर्वदुरितं निरस्तं तर्हि साधु भवितव्यम् ।

दुर्गेश्वर – सर्वमितरत् सम्पद्येत । कुतः पुनः कालिन्दीजीवनम् ।

(मन्दाकिनी प्रविशति । तां पुरोहितद्वयमनुसरति ।)

मन्दाकिनी – (कैलासदासं प्रति) तदपि सम्भवेत् ।

दुर्गेश्वर – किं सम्भवेत् । पुनर्जीवनम् ?

मन्दाकिनी – अयमाचार्यः पृच्छति । नाधुना कालिन्दीदशा । तस्या जन्मपत्रिका तु तस्या विवाहमस्मिन् दर्शयति शिशिरर्तौ । कथमेतत्सम्भवेदिति ।

दुर्गेश्वर – तत्कथं भवती वदति तदपि सम्भवेदिति ।

मन्दाकिनी – यदि जन्मपत्रिकैव शास्त्रपूतं दर्शयति तत्र किं वयं कुर्याम । न तत्र यदि कालिन्दीविलोपः प्रदर्शितस्तदपि किं कर्तुं शक्यम् ।

कैलासदास – (जन्मपत्रिकां प्रदर्श्य) किंचिद्दुरितं दर्शितमत्र न तु तन्महदिति नावेदितपूर्वं मया ।

मन्दाकिनी – किं वाऽऽवेदितेनापि । भवतु तत् । सर्वेषामहमपराधिनी क्षमां याचितुमत्रागता ।

दुर्गेश्वर – भवती नन्वपराधिनी ?

राजा – क्षेत्र धास्ते । न त्वयापराद्धम् ।

हिमानी – न मे कन्याऽपराधिनीति वर्णयितुं कोऽपि प्रभवेत् ।

सुधांशु – देवि, त्वयैव मन्त्रयनेऽञ्जनं प्रयुक्तम् । ममाहिंसाव्रतं नाधुनाऽन्यप्रकारकम् । भवती रणे प्रेष्याहं भवत्या सुदूरमपराद्धः । तत्क्षन्तव्योऽहम् ।

* जनहितपरा मूर्तिर्दृष्टा यदा रणरागिणी
मनसि न च ते हिंसालेशो न चाऽऽचरणे तथा ।
विदितमथ मे श्रेयोऽहिंसारहस्यमतः प्रिये
चरणयुगलं याचे तस्मात्क्षमां मगधेश्वरि ॥ ११ ॥

मन्दाकिनी—यदा तु वङ्गाधिपो मां नेतुं प्रवृत्तस्तदा भवता युद्धसज्जता प्रदर्श्य स प्रतिषिद्धः । युद्धमपि च विश्रान्तम् । नातो भवानपराध्यति । तदैव च मे नाथसम्पद्दर्शनं जातम् ।

* यदा वलभृता विनिश्चितमता यशःसंभृता
स्थिता शिखरितायुता रुचिरमूर्तिरालोकिता ।
तदा हृदि कृतार्थता हि भवदीयतेजोभरै-
र्धृता, नयनिता क्षणाद्, अवसरः क्षमार्थं कृतः ॥ १२ ॥

राजा साध्वभिहितं वत्से ।

मन्दाकिनी अम्ब, तव कन्या मम रणनिशावधौ । तत्कथं मां न निषिध्यसि ।

हिमानी यत्त्वया कृतं तन्मगधराजोपदस्य समुचितमेव । न तत्र मे रोषः ।

मन्दाकिनी तात, नापि भवान् मे कुपितः ।

राजा कुपितोऽहं वत्से, न तु भवत्यै । यदि कश्चन कोपार्हो मे, तदहं स्वयमेव । मयाऽऽहूतस्य वङ्गराजस्यापमानो मत्प्रासाद एव समजायत । तत्कथं त्वां प्रमादिनीं मन्येय ।

मन्दाकिनी वङ्गराज, भवत्सम्मुखं रणे स्थित्या साहसमनुष्ठितं मया । तत्क्षम्यतामिय कन्यकाया अमर्यादा ।

दुर्गेश्वर राज्ञीसदृशं प्रतिष्ठेयम् । नामर्यादा ।

मन्दाकिनी—ननु मन्ये कालिन्दीनिरोधेन न कोऽपि भवता विषीदति मां चापराधिनीं गणयति । तन्मन्ये सर्वाभिनन्दितमेतद् घटितम् ।

सर्वे—शान्तं पापम् ।

मन्दाकिनी तत्कथं न कोऽपि तस्या विवाहं वङ्गराजेनापेक्षते ।

हिमानी कुतो विवाहोऽधुना ।

मन्दाकिनी—तत्कथमेष पण्डितो वदति कैलासदास शिशिरान्ते कालिन्दीविवाह इति ।

कैलासदास—न केवलं राजकन्याया अपि तु वङ्गराजस्य हि ।

दुर्गेश्वर—गता देवी कालिन्दी । नातो मे विवाह

K 1

मन्दाकिनी – प्रथमताऽह मगधाना राज्ञी । (पृ १२)

मन्दाकिनी—यदा तु वङ्गाधिपो मां नेतुं प्रवृत्तस्तदा भवता युद्धसज्जता प्रदर्श्य स प्रतिषिद्धः। युद्धमपि च विश्रान्तम्। नातो भवानपराध्यति। तदैव च मे नाथसम्यग्दर्शनं जातम्।

* यदा बलभृता विनिश्चितमता यशःसभृता
स्थिता शिखरितायुता रुचिरमूर्तिरालोकिता।
तदा हृदि कृतार्थता हि भवदीयतेजोभरै-
र्धृता, नयनिता क्षणाद्, अवसरः क्षमार्थं कुतः॥ १७॥

राजा साध्वभिहितं वत्से।

मन्दाकिनी अम्ब, तव कन्या मम रणाग्निशान्त्यै। तत्कथं मां न निषिध्यसि।

हिमानी यत्त्वया कृतं तन्मगधराजीपदस्य समुचितमेव। न तत्र मे रोषः।

मन्दाकिनी तात, नापि भवान् मे कुपितः।

राजा कुपितोऽहं वत्से, न तु भवत्यै। यदि कश्चन क्रोधार्हो मे, तदहं स्वयमेव। मयाऽऽहूतस्य वङ्गराजस्यावमानो मत्प्रासाद एव समजायत। तत्कथं त्वां प्रमादिनीं मन्ये।

मन्दाकिनी वङ्गराज, भवत्सम्मुखं रणे स्थित्वा साहसमनुष्ठितं मया। तत्क्षम्यतामियं लज्जाया अमर्यादा।

दुर्गेश्वर राजीपदस्य प्रतिष्ठेयम्। नामर्यादा।

मन्दाकिनी—ननु मन्ये कालिन्दीनिग्रहेण न कोऽपि भवता विषीदति मां चापराधिनीं गणयति। तन्मन्ये मङ्गलाभिनन्दितमेतद् घटितम्। ८

सर्वे— शान्तं पापम्।

मन्दाकिनी तत्कथं न कोऽपि तस्या विवाहं वङ्गराजेनापेक्षते।

हिमानी कुतो विवाहोऽधुना।

मन्दाकिनी—तत्कथमेव पण्डितो वदति कैलासदासः शिशिरर्तौ कालिन्दीविवाह इति।

कैलासदास —न केवलं राजकन्याया अपि तु वङ्गराजस्य हि।

दुर्गेश्वर गता देवी कालिन्दी। नातो मे विवाहः।

K 143

मन्दाकिनी – प्रथमतोऽहं मगधानां राज्ञा । (पृ १३)

राजा — मुदितमनसा यानप्रस्थं

गता नेत्रानन्दा विगत इह मे जीवनरसो
धृतो मन्दाकिन्या रहसि वहताद् गूढनिलयम्।
न लोकेऽस्मिन्यायात् प्रकटमथ सा दर्शनपथं
न वास्यार्तस्य स्यात् बलवदगदो विस्मृतिगुणः ॥ १३ ॥

कालीप्रसादः– मा मा वङ्गराज। भवद्विवाहो निश्चित एव।

दुर्गेश्वरः– कथं कर्ममार्गिणः सन्यासिनश्चैकमत्यम्।

राजा– तर्हि पौरोहित्यमुभयोरप्यमविष्यद् यदि विवाहः समपत्स्यत।

सुधांशुः– हिंसाऽहिंसाविवेकोऽप्युभयोरावयोरधुना समानः। अतोऽपि वङ्गराजोऽस्मत्संबन्धी भवितुमर्हति।

मन्दाकिनी– यद्येवं तत्तथैव भवतु।

दुर्गेश्वरः– किं कथं भवतु।

मन्दाकिनी– तात, अम्ब, विवाहमङ्गलसज्जता विधीयताम्। अलं विषादेन। जीवति कालिन्दी।

सर्वे– जीवति कालिन्दी?

दुर्गेश्वरः– अलं परिहासेन। क्व वर्तते कालिन्दी। कथं पुनर्जीवितमापन्ना।

* दग्धोऽङ्कुरः पल्लवमाप्नुयाद्वा
जलं वहत्यूर्ध्वमिव कचिद्वा।
ननु प्रिया जीवितधारिणी सा
दैवाद्धिता या मम वञ्चनैषा ॥ १४ ॥

मन्दाकिनी– कालिन्दी मन्दाकिनीनदीप्रवाहे पतितेति भवद्भिः श्रुता वार्ताऽलीका। सा मगधराज्ञी-मन्दाकिनीपरिवारे वेषान्तरेण रक्षिता। मयैवैतत्कारितम्। यदा त युद्धं वङ्गराजेन सह मे प्रवृत्तं तदा स परिवारो मया महापुत्र्याः सरस्वत्या हस्ते समर्पितः। तया च स वङ्गान् प्रत्यानीतः।

दुर्गेश्वरः– क्व वर्तते सा कालिन्दीदेवी।

मन्दाकिनी—भवत्प्रासादसमीपमधुच्छिविर एव सुस्थिता । न पुनरपराधिनीं मां कोऽपि शासितुमीहते ।

कालीप्रसादः—कैलासदास, उभयोरपि पौरोहित्यमधुना ।

कैलासदासः—तथा च मम सुताविवाहोऽपि ननु ।

दुर्गेश्वरः—सर्वैस्तत्र गत्वा नेत्रसाफल्यमनुवर्तनीयम् । वङ्गराज्ञी भूत्वा देवी कालिन्दी वङ्गाधिदेवताकालीपदं पूजयतु । स्वतन्त्र एवास्या मार्गो मन्दाकिन्या भवतु ।

राजा—तथास्तु ।*

(सर्वे निष्क्रान्ताः ।)

॥ प्रार्थना ॥

* वङ्गानां भाग्यलक्ष्मीः सुफलितमगधा ब्रह्मपुत्रीसहाया
कालिन्दीजीवनौघा मधुरजलवहा जाह्नवीशुद्धतोया ।
येन क्रीडाकृतेऽसा अहिविषकलुषा निश्चितासीद्वयस्या
वन्दे देवं मुकुन्दं तमवनतशिरा भारतैकात्मतायै ॥ १५ ॥

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

॥ समाप्तं ॥

परिशिष्टं १.

कालिन्दी

[नाट्यप्रयोगे गीयमानानि गीतानि]

सूचनाः यस्य श्लोकस्य स्थाने गानं गेयं तत्र तस्य श्लोकस्य सदर्भः प्रतिगानारम्भे निर्दिष्टः ।

प्रथमोऽङ्कः ।

(प्रारंभे)

कालीप्रसादः—जनोऽयं पुरोधाः सुविख्यातनामा
कालीप्रसादो वासिष्ठजन्मा ॥
अयोध्येशकन्या विवाहे प्रदेया
भवेयुश्च पूर्णा मे द्रव्यकामाः ॥ (झपतालः केदारः)

६ **कालीप्रसादः**—कुलागता नियता विहिता
जीविका कथं सा विपरीता ॥
निजकर्तव्ये नरो निरन्त
निरन्तरमूनां श्रियमधिगन्ता
प्रथयति वचनं भगवद्गीता । (त्रितालः, अडाणाकानडा)

मन्दाकिनी— (प्रविश्यैव) विवाहमंगलता समुदिता
सुहृत्स्वकीयाः सर्वे समिताः ।
कालिन्दीदुर्गेश्वरयोगे
मन्दाकिन्यपि चेतसि मुदिता ॥ (त्रितालः, मालाराणी)

सुधांशुः— ('मगधा अहिंसाव्रताः ।' इत्युक्त्यनन्तरं)
भुवनेषु मगधा अहिंसाव्रताः
हिंसा न मान्या नितरां निरस्ता ।
न रणं प्रयाता स्वमनोविजेता
अवमानसंमानसमता मयाप्ता ॥ (झपतालः, हमीरः)

मन्दाकिनी – भवत्प्रासादसमीपमस्तुच्छिबिर एव सुस्थिता । न पुनरपराधिनीं मां कोऽपि शासितुमीहते ।

कालीप्रसादः – कैलासदास, उभयोरपि पौरोहित्यमधुना ।

कैलासदासः – तथा च मम सुताविवाहोऽपि ननु ।

दुर्गेश्वरः – सर्वैस्तत्र गत्वा नेत्रसाफल्यमनुवर्तनीयम् । वङ्गराज्ञी भूत्वा देवी कालिन्दी वङ्गाधिदेवताकालीपदं पूजयतु । स्वतन्त्र एवास्या मार्गो मन्दाकिन्या भवतु ।

राजा – तथास्तु ।*

(सर्वे निष्क्रान्ताः ।)

॥ प्रार्थना ॥

* वङ्गानां भाग्यलक्ष्मीः सुफलितमगधा ब्रह्मपुत्रीसहाया
कालिन्दीजीवनौघा मधुरजलवहा जाह्नवीशुद्धतोया ।
येन क्रीडाकृतेऽसा अहिविषकलुषा निश्चितासीद्वयस्या
वन्दे देवं मुकुन्दं तमवनतशिरा भारतैकात्मतायै ॥ १५ ॥

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

॥ समाप्तं कालिन्दीनाटकम् ॥

परिशिष्टं १.

कालिन्दी

[नाट्यप्रयोगे गीयमानानि गीतानि]

सूचना: यस्य श्लोकस्य स्थाने गानं गेयं तत्र तस्य श्लोकस्य सन्दर्भः प्रतिगानारम्भे निर्दिष्टः।

प्रथमोऽङ्कः ।

(प्रारंभे)

कालीप्रसादः–जनोऽयं पुरोधाः सुविख्यातनामा
कालीप्रसादो वासिष्ठजन्मा ॥
अयोध्येशकन्या विवाहे प्रदेया
भवेयुश्च पूर्णा मे द्रव्यकामाः ॥ (झपतालः केदारः)

६ कालीप्रसादः–कुलागता नियता विहिता
जीविका कथं सा विपरीता ॥
निजकर्तव्ये नरो निरन्ता
निरन्तरभृतां श्रियमधिगन्ता
प्रथयति वचन भगवद्गीता । (त्रितालः, अडाणाकानडा)

मन्दाकिनी– *(प्रविश्य) विवाहमंगलता समुदिता*
सुहृत्स्वकीयाः सर्वे मिलिताः ।
कालिन्दीदुर्गेश्वरयोगे
मन्दाकिन्यपि चेतसि मुदिता ॥ (त्रितालः, मालराणी)

सुधांशुः– ('मगधा अहिंसाम्नाः ।' इत्युक्त्यनन्तरं)
भुवनेषु मगधा अहिंसाव्रता
हिंसा न मान्या नितरां निरस्ता ।
न रणं प्रयाता स्वमनोविजेता
अवमानसंमानसमता मयाप्ता ॥ (झपतालः, हमीरः)

राजा– (पुन प्रविश्य एव)
विफला बत यात्रा घटिता
भिन्नयोजना कृता विधात्रा ॥
मगधो याता निजराज्यधरा
नैव विवाह सम्भवतितरा
याच्यते क्षमा मया विनम्रा ॥ (त्रिताल, तिलङ्ग)

[अथवा– वरेश्वर, निजदेश मगधपति प्रतियाता
न विवाहस्तनयाया एतादृशि सम्भविता ॥
याच्यते भवत्क्षमात्र यात्रा विफला जाता
पुनरपि नृप, सुप्रनोऽय शुभसमये समिलिता ॥] (दादरा)

१८ दुर्गेश्वर – अन्या ललना भवेन्न भार्या
वङ्गश्रीर्धार्या च नान्यया।
अयोध्यापतेर्द्वितीयतनया
मम ससारे भूयाज्जाया ॥ (त्रिताल, शकरा)

२१ राजा– श्रेयसेऽत्र यत्कृत्ते वधूपिता
जातैस्तस्य मतिरप्यपलपिता ॥
कृतिरपि सद्विकृतिरिय विकल्पिता
तस्य कोऽपि न च सुपथ प्रकल्पिता ॥
न कदा चिन्ताज्वाला विलोपिता
सुतापिता सुतापित सन्तपिता ॥ (दादरा, सारग)

२२ मन्दाकिनी– न तु शिथिला ज्या धनुषि नियोज्या
पीडा दाया न भवेद् वीज्या ॥
यद्दीयसेना रणाय सज्जा
दया मदीया न हि तेनाग्र्या ॥ (त्रिताल, बहार)

२७ सुधाशु – सम्भवति नैतदिह राज्ञि धन्ये ॥
विस्मृति स्यात्कथ मगधनियमस्य मे
युध्यमाना कथ त्वाऽनुमन्ये ॥ (झपताल, भूप)

२९ सुधाशु – समर हानिकर दुष्कर
रोद्धु नाह क्षमो व्यतिकरम् ॥
यदि देवी सा श्रयति समर
दुरितमिद स्यात ततोऽनिवारम् ॥ (त्रिताल, जयजयवती)

२ कालीप्रसादः– विपरीता जनरीती रूक्षरञ्जिका
रणरसिका ननु रमणी रूढिभञ्जिका ॥
व्रजति नृपो वनवासी
भयत्रसिता दासी
सेना संगरसज्जा न तु समुत्सुका ॥ (एकतालः, माढः)

३ दुर्गेश्वरः– समरे ललना स्वयमवतीर्णा
असुरमर्दिनी किमियमपर्णा ॥
मौर्वी न स्याद् यद्यपि वितीर्णा
विना जयं या विफला भ्रमणा ॥ (त्रितालः, तिलककामोदः)

राजा– (सुधांशुवचनमुद्धरति)
अभिधावति मगधान् कुपितो
वङ्गमहीभृद् अहिंसाभिधान् ॥
भवती श्रेयो मगधरक्षणं
मन्यते नयति युधि योधान् ॥ (त्रितालः, दुर्गा)

४ दुर्गेश्वरः– विजयवति मयि का विभूषा
अपजयेन तु मानमोषा ॥
प्रकटपथमथ निर्दिश राजन्
अलमिदानीं तेन धनुषा ॥ (रूपकः, असावरी)

[अथवा– नाहं राजन् न मे मनीषा
विजयेनापि च न मेऽत्र भूषा ॥
आदिशतु भवान् पथं सुगमं
मा भूदधुना कृतिः सदोषा ॥ (त्रितालः)

५ सुधांशुः– *भीतो नाहं दण्डाद् राजन्*
कर्मविपाकोऽक्रमाः प्रत्यहम् ॥
मागधाः प्रजा यतो ह्यदोषाः
मा कुरु तासां वृथैव दाहम् ॥ (त्रितालः, पटदीपः)

११ दुर्गेश्वर – आराधना या रणदेवताया
विहिता मया सा जनतारिकाया ॥
समरे मनीषा रिपुताजिगीषा
अवमानभाया त्वसह्या सदैषा
लेशोऽपि हृदि मे न रणलालसाया ॥ (झपताल, हंसध्वनि)

[अथवा– निमन्त्रित न रण मरण
कदापि च मया न तिरस्करणम् ॥
कुलोऽपि न सहे ममावमान
करोमि भूमेर्मानरक्षणम् ॥ (त्रिताल)]

१३ मन्दाकिनी– विना मगधपतिना सेना
प्रयातु यद्गान् प्रमोदितजना ॥
नीयते बलाद् यदि किल राजा
विनश्येत् क्षणात् निखिला पृतना ॥ (त्रिताल, देसकार)

१४ मदाकिनी– उदिता मंगलघटिका ह्येषा
नाथ तोषिता चरणसेविका ॥
निरस्तसमरा समाहितधरा
यान्तु सैनिका गेह पथिका ॥ (केरवा, कलावती)

१६ सुधांशु – करोमि दारग्रहण राजन्
कुलप्रतिष्ठानित्यरक्षणम् ॥
मते खण्डिते भवेत् क्षालन
कुले दण्डिते कुत उद्धरणम् ॥ (त्रिताल, सोहनी)

१-२-३ दुर्गेश्वरः– ननु गता निर्घृणा
प्रिया त्वया मम कथं निगीर्णा ॥
जीवनयात्रा स्थिता त्वपूर्णा
आशा निखिला मग्नविदीर्णा ॥ (त्रिताल , बैरागी)

६ कालीप्रसादः– यजुर्वेदे सामवेदे सर्ववेदे सवाञ्छिता
यजमाना जातवेदसि निर्दहन्ति हि दुरितता ॥
कर्म भुक्त्वा भस्म कृत्वा शर्मभाजो धर्मगा
शान्तचित्ता ध्वान्तमुक्ता दान्तचित्ता मोचिता ॥
(रूपक , दरबारी)

११ सुधांशुः—रणरागिणी रसबलाग्रणी
शूरा रमणी शमधरणी ॥
महिमा त्वया सुसीमामिता
गुरुपद हिता मम गृहिणी ॥ (त्रिताल , खमाज)

१२ मन्दाकिनी– प्रीतिरश्चिरा स्थिता रीतिमधुरस्फुटा
मूर्तिरिह लोकिता नाथ नयने धृता ॥
शैलतुङ्गोच्चता जलधिगम्भीरता
सर्वसद्भविता चेतसो नि सृता ॥ (झपताल , चन्द्रिका)

१४ दुर्गेश्वरः– निर्मलदाभारा धारा
दग्धा पल्लविता किमङ्कुरा ॥
यदि कालिन्दी जीवयेया
जीवनधरा मे साधारा ॥ (त्रिताल , हिण्डोल)

राजा : (नाट्यान्ते)
तथास्तु ! सुखिनो भवन्तु सकला
दुरितविनाशैर्मतिश्च विमला ॥
रमणमदनयो सुते निवसता
कुलपरंपरा तत्रास्तु सफला ॥ (त्रिताल , मालकंस)

१५ भरतवाक्यम् : भारताना भिन्नमाना भाग्यमाना भावना
मानस्थानमेकतायास्ते विलासा दोलना ॥
सिन्धुबिन्दौ फेनबुद्बुदवीचिरचनाकल्पना
सन्ति नाना सन्मुनीनां साध्यसाधकसाधना
ता सुधा श्रीरामगाने भाजमाना पावना " (रूपक , भैरवी)

परिशिष्टं २.

कालिन्दीनाटकं संक्षेपतः देहली–आकाशवाण्या प्रथम ७–९–१९६४ दिने ध्वनिक्षेपितम्। तत्र सहभागिनः कलाकाराः अधोनिर्दिष्टाः।

निवेदयित्री	—	उत्तरा बावकर
गायिके	—	लक्ष्मी आगटे उत्तरा बावकर
राजा चण्डप्रतापः	—	वासुदेव कुळकर्णी
मन्दाकिनी	—	मीना अन्तूरकर
सुधांशुः	—	विनायक ओझरकर
दुर्गेश्वरः	—	बालकृष्ण करंदीकर
लेखकः दिग्दर्शकः संगीतं	—	दादासाहेब वेलणकर

परिशिष्टं ३.

आकाशवाणी प्रयुक्ते कालिन्दीनाटके इमानि पद्यानि गीतानि सरागतालम् ।

देहली—७-९-१९६४

अङ्कः १ : (त्रितालः, पटदीपः)

निवेदयित्री— मन्दाकिनीभगिनी ह्लादिनी ।
वङ्गाब्धिसङ्गे रता मानिनी ॥
गाङ्गे जलाङ्गे प्रयागे प्लवन्ती
कृष्णास्वरूपं प्रमथं स्रवन्ती ॥
श्रीरामकमनीयरचनाप्रणयिनी ॥

अङ्क २ : (दादरा काफी)

चन्द्रवसुधाधीशेन प्रियसुतायाः
करग्रहणं निश्चेतुमद्य राज्ञा ।
प्रविष्टोऽसौ चण्डप्रतापनामा
रसिकसज्जन, भव सावधानचेताः ॥

*

निवेदयित्री— उपयुद्धदेवता रणाग्रसंमुखी स्थिता
मागधी समुत्थिता समग्रशस्त्रसंभृता ॥
भंगराङ्गणोच्छ्रिता तुरङ्गनादसंगता
अङ्गना विराजिता हयाङ्गरत्नालंकृता ॥
चन्द्रवीरसंहिता वराङ्गमानसा कृता
देवतापदं गता न देहभावधारिता ॥

अङ्क ३ : (त्रितालः वसन्तः)

हृदयकान्ता न तु विदिता
दूरहिता रहिता दुरिताद् दयिता
राज्ञा शोकजले निमज्जिता
दीनं सुतरां परिदेविता विरता देवता ॥

परिशिष्टं ४.

कालिन्दीनाटकस्य रङ्गमञ्चे प्रथमप्रयोगः भोपालनगरे १४-११-१९६६ दिनाङ्के श्री. चि. द्वा. देशमुखमहाशयाना मुख्य-अतिथित्वे प्रदर्शितः । तत्र सहभागिनः कलाकाराः ।

काळीप्रसादः	—	विठ्ठल घोपाटे
कैळासदासः	—	माधव आमदार
राजा	—	पंडितराव चाटी
हिमानी	—	शैला गडकरी
मन्दाकिनी	—	प्रतिभा उपगडे
सुधांशुः	—	पद्माकर चित्रे
दुर्गेश्वरः	—	मनोहर देव
दिग्दर्शनं	—	दादासाहेब वेलणकर विनायक चासकर
संगीतं	—	दादासाहेब वेलणकर

SOME OPINIONS

भवता नाट्यकाव्यरचनाप्राविण्य पूर्वमेव विदितम्। रचना अतीव मनोहरा सुललिता च वर्तते। विषयास्तावत् कालानुकूलाः। अन्यस्तावत् सर्वेषां समाराधनाय स्यात् इत्यत्र नास्ति संदेहलेशोऽपि।

गणेशखिंड, पुणे २८-४-६४

भवदीयः
दत्तो वामन पोतदार

श्रीमतां वेलणकरमहोदयानां काव्यप्रतिभा सर्वतोमुखी। नाटकलेखने काव्यलेखने तेषां धीरप्रतिहता। तेषां रचनासु भाषा मधुरा शैली च आकर्षणक्षमा भवति। ते स्वरचनासु प्रायः वैदर्भीरीतिमेवावलम्बयन्ति। प्रस्तुतपुस्तकमपि तेषां यशोवर्धनम्। कालिन्दीनाटके अनेकशताब्दिपूर्वघटितघटनायाः अंकन...लेखकमहोदयैः कृतमस्ति। तदिदं पुस्तकं मनोहारि, सामयिकं, सरलं तथा मनोरञ्जकं वर्तते। भाषाशैली च मधुरा या पाठकानां हृदयानि अनायासेनैव आकर्षति।

—अमृतलता, अगस्त १९६४.

Shri S B Velankar covers altogether new ground here His themes are modern but the compositions have a classical touch throughout *Kalindi*, featuring the geography of northern India, its rivers and cities is based on the eternal theme of violence and non-violence In the hands of Shri Velankar the Sanskrit language becomes fully vocal. It gains a special significance and the entire play is the more enjoyable on that account

To be able to take delight in classical Sanskrit by itself constitutes a great attainment in the present times, a flair for writing Sanskrit prose and verse must be considered a scholarly achievement which only a mastery of old classics could bestow To successfully compose features in the divine language (sometimes called a dead language) must be recognised as a mark of the highest merit Has it not been said—Natyam Kaveenam Nikasham Vadanti? (Dramatisation verily constitutes a test of the poet scholar)

June 1964 —*The Indian PEN*

Kalindi describes the propagation of Vedic religion after the smash of Buddhism It deals mainly with *himsa* and *ahimsa* The drama is mainly intended to infuse the public mind for preparing towards war Therefore the audience will relish them as a poetic literature the language is smooth

—*Golconda Daily*

August 1964 (Original in Telugu)

I am very thankful to you for having sent to me a copy of your publication called *Kalindi* I am very happy to see that one scholar can write so fluently in Sanskrit even on modern topics that anybody can be proud of it

11 5 1964

MM PT UMESHA MISHRA,
Ganganath Jha Research Institute,
Allahabad

...पहिले नाटक कालिंदी आहे.. हिंसेंत परिणत होणाऱ्या भेकडाच्या अहिंसेपेक्षा अहिंसा स्थापन करणारी शूराची हिंसाच श्रेष्ठ होय. . सबंध नाटकात रंगभूमीवर एकदाहि पाऊल न टाकणाऱ्या पात्राचें नाव नाटकास देऊन लेखकानीं मोठा "मूकनायिका" चमत्कार घडवून आणला आहे आधुनिक संस्कृत नाट्याच्या क्षेत्रात श्री० वेलणकर ही अवतीर्ण झालेली नवीन शक्ति आहे. त्याच्याच नाटकातील दुसऱ्या एका संदर्भातले वाक्य या प्रसंगी म्हणावेंसे वाटते—'मन्दाकिनि प्रवहतात् पयस्ते पावन पुनः'

—केसरी १९-१०-६४.

I am particularly happy to say that you have developed to maturity a style and an expression that can easily be reminiscent of Bhasa and Kalidasa You have mastered the art of Dramaturgy and your direction as hithertofore is meticulously full Your dialogues are clear and pointed and verses and songs soft toned and tuned My own feeling (which of course may be subject to correction) was that the Sanskrit recitals of the female characters was yet superior to those of the males

Gwalior,
8 9-1964 —PROF R D LADDU

भवन्तो हि सदा धन्या सुरवागनुशीलिन.
भवतामनया कृत्या सुयशः प्रथतांतराम् ॥

होशियारपुर १४-५-६४. —विश्वबन्धुः